

MAREK KORNAŁ

Instytut Historii
Uniwersytetu Jagiellońskiego

INSTYTUT NAUKOWO-BADAWCZY EUROPY WSCHODNIEJ W WILNIE (1930-1939) I JEGO WKŁAD W ROZWÓJ POLSKIEJ SOWIETOLOGII

Początki sowietologii w Polsce (1918-1939) to problem, który nie był dotychczas przedmiotem szczegółowych badań. Dorobek polskich sowietologów okresu międzywojennego, chociaż znaczący i dość różnorodny tematycznie, pozostaje właściwie nieznany, mimo niewątpliwego wzrostu zainteresowań tą tematyką w historiografii światowej lat ostatnich¹. Rola szczególnie w rozwoju polskich studiów sowietologicznych przypadła twórcom i pracownikom Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. Geneza i rozwój tej placówki oraz przegląd stanowisk badawczych sowietologów zatrudnionych w Instytucie są tematem tego artykułu.

Nie powstała dotychczas praca o prekursorach sowietologii w międzywojennej Europie², co utrudnia studia porównawcze, gdyż polską „szkołę sowietologiczną” sytuować trzeba w takich ramach. Działalność Instytutu Europy Wschodniej wymaga wyczerpującej monografii. Brakuje też biografii twórców ośrodka: Stefana Ehrenkreutz, a zwłaszcza Wiktora Sukienickiego (1901-1983) i Stanisława Swianiewicza (1899-1997). W historiografii powstały na ten temat tylko dwa skromne przyczynki, pomyślane jako wstęp do dalszych badań. Są to: ważny, ale dość pobieżny szkic Romana Dworka³ *Instytut Europy Wschodniej (1930-1939)*⁴ oraz przegląd polskiego piśmiennictwa naukowego na temat Rosji Sowieckiej autorstwa Hanny i Ryszarda Szawłowskich *Polish Sovietology 1918/19-1939*⁵. O wiele więcej

¹ Por. zwłaszcza: *Exit from Communism*, ed. S. R. Graubard, Princeton 1993 (tam artykuły L. Kołakowskiego i M. Malin); F. Furet, E. Nolte, *Fascisme et communisme*, Paris 1998; A. Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, Oxford 1995; ważna dyskusja z udziałem historyków: R. de Felice, E. J. Hobsbawm, E. Nolte, R. Pipes, G. Proccacci, F. Furet, I. Kershaw, w: „Le Débat”, nr 89, 1996, s. 120-189.

² Dorobek prekursorów refleksji nad faszyzmem przedstawił bardzo interesująco R. de Felice, *Interpretacje faszyzmu*, tł. M. de Rosset-Borejsza, Warszawa 1976. Brakuje natomiast podobnego podsumowania stanowisk twórców sowietologii.

³ Pseudonim nieznanego autorowi tego artykułu historyka krajowego.

⁴ R. Dworek, *Instytut Europy Wschodniej (1930-1939)*, „Libertas. Kwartalnik Społeczno-Polityczny”, 1988, 12, s. 26-47 (to samo we wrocławskim periodyku „Europa”, wyd. podziemnym „Instytutu Europy Wschodniej”, nr 1, 1987). Autor stawiał sobie za cel tylko przypomnienie istnienia samej instytucji i sylwetek wileńskich badaczy.

⁵ R. H. Szawłowski, *Polish Sovietology 1918/19-1939*, „The Polish Review”, 17, 1972, 3, s. 3-36. Tam krytyczny przegląd bibliograficzny polskiego piśmiennictwa epoki międzywojennej

pisano natomiast na temat postrzegania Związku Sowieckiego przez opinię polską i zachodnioeuropejską⁶.

Kwerenda w zbiorach Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego w Londynie pozwoliła przedstawić dorobek sowietologów wileńskich pełniej, niż na to pozwala lektura ich publikowanych rozpraw i wspomnień⁷. Uzupełnieniem stały się fragmentarycznie zachowane dokumenty z archiwów wileńskich: Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Litewskiej⁸, Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk⁹ oraz Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego¹⁰.

Koncepcja zorganizowania placówki studiów wschodnich pojawiła w drugiej połowie lat dwudziestych w kręgu wileńskich federalistów, „krajowców” i demokratów. Tradycje „myśli wschodniej” były w tych środowiskach bogate i żywotne¹¹. Rok 1929 przyniósł konkretyzację formułowanych od dość dawna planów. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, utworzony wraz z Szkołą Nauk Politycznych (SNP) przy Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, rozpoczął działalność 23 lutego 1930 r. W tym dniu zwołano inauguracyjne zebranie członków-założycieli¹². Instytut był rezultatem współpracy trzech osób: Stefana Ehrenkremta, wybitnego historyka prawa, badacza instytucji ustrojowych Wielkiego Księstwa Litew-

na temat bolszewizmu i Rosji Sowieckiej. Miał to być fragment szerszej całości obejmującej dorobek zachodniej historiografii na tym polu badawczym.

⁶ Dorobek polskiej historiografii jest i tu ograniczony. Por. H. Wisner, *Z historii stosunków kulturalnych polsko-radzieckich 1919–1939*, Warszawa 1987. Rozprawa L. Piątkowskiego, *Związek Radziecki w publicystyce polskiej 1922–1928. Społeczeństwo, polityka, gospodarka*, Lublin 1992, nie zalicza się do udanych, uwzględniła tylko publicystykę polityczną. Antologia *Spojrzenie na Rosję*, oprac. J. Kochanowski, Warszawa 1994, uwzględniła tylko reportaże, a pomija historiografię i eselistykę. Ważna jest praca E. Dmitrów, *Obraz Rosji i Rosjan w propagandzie narodowych socjalistów 1933–1945. Stare i nowe stereotypy*, Warszawa 1997. O percepcji sowieckiej Rosji przez zachodnich intelektualistów głównie P. Hollander, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928–1978*, Oxford 1981, oraz H. R. Lottman, *Lewy brzeg. Od Frontu Ludowego do zimnej wojny*, tł. J. Giszczak, Warszawa 1996. Na ten temat też refleksje F. Fureta, *Przeszłość pewnego zrodzenia*, tł. M. Ochab, J. Górnicka-Kalinińska, Warszawa 1996.

⁷ Materiały biograficzne obydwu uczonych (z okresu powojennego) w zbiorach Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego (dalej: IPMS) w Londynie: W. Sukdennickiego — kolekcja 214, S. Swianiewicza — kolekcja 260.

⁸ Centralne Archiwum Państwowe Republiki Litewskiej (dalej: CAPRL), fond USB, sygn. 176 (Instytut Europy Wschodniej).

⁹ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk (dalej: BLAN), fond Instytut Europy Wschodniej, sygn. 223 (notatki z wykładów w dużym stopniu nieczytelne).

¹⁰ Spuścizna Mariana Dzieduchowskiego, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil.), fond 33 (konspekty wykładów w Instytucie oraz bardzo obszerna korespondencja za lata międzywojenne).

¹¹ W tej sprawie J. Bardach, *Krajowcy, inkorporacjonści, federaliści*, w: idem, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 260–279; por. też J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983; z historiografii litewskiej ostatnio R. Minkyns, *Stosunki polsko-litewskie w wzgl krajowców*, „Zeszyty Historyczne”, 104, 1993, s. 123–129.

¹² Statut Instytutu zredagowano we wrześniu 1929 r., a uchwalono na posiedzeniu Rady Naukowej Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej 23 II 1930. Tekst Statutu Towarzystwa, zob. „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej” (dalej: „Rocznik”), Wilno 1933, t. 1, s. I–XVI.

skiego; Janusza Jędrzejewicza¹³, ówczesnego podsekretarza stanu w Prezydium Rady Ministrów, i Witolda Staniewicza (1888–1966)¹⁴, specjalisty w zakresie ekonomiki rolnej, rektora USB w latach 1934–1935, a w rządzie Kazimierza Bartla ministra reform rolnych (1926–1928). Prawdopodobnie, jak można to odtworzyć na podstawie trudnych do skonfrontowania z innym wiarygodnym źródłem wspomnień Wiktora Sukiennickiego *Legenda a rzeczywistość*¹⁵, Ehrenkreutz przy wsparciu Staniewicza i Jędrzejewicza uzyskał w końcu 1929 r. zatwierdzenie ramowej koncepcji Instytutu przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W ramach tych starań opracowano też finansową stronę projektu i stworzono pierwszy budżet placówki na rok 1930. Koncepcja Instytutu została oparta na zmodyfikowanych wzorach niemieckich. Jako model wykorzystano zwłaszcza wrocławski „Osteuropa-Institut”, dobrze znany Stanisławowi Swianiewiczowi, który tam właśnie przygotowywał swoją rozprawę o Leninie w latach 1928–1929¹⁶.

Stefan Ehrenkreutz (1880–1945), wedle słów Sukiennickiego właściwy twórca i spiritus movens Instytutu, miał bogatą biografię¹⁷. Urodzony w Łowiczu, w 1904 r. wstąpił do PPS. Dwa lata później został aresztowany po raz pierwszy, przez kilka miesięcy więziony był w twierdzy brzeskiej. Planowanych studiów w Warszawie nie mógł ukończyć, gdyż rosyjski uniwersytet był bojkotowany z powodu strajku polskiej młodzieży. Kształcił się w Wiedniu, a doktorat w zakresie historii średniowiecznego prawa polskiego uzyskał na uniwersytecie w Lipsku. Jako ochotnik walczył w 1920 r., dostał się do niewoli sowieckiej, ale zbiegł z transportu kolejowego. Na odrodzonym USB objął katedrę historii ustroju Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁸. Na stanowisko rektora USB powołany został w czerwcu 1939 r., był wybierany do Senatu IV (1935–1938) i V (1938–1939) kadencji, pełniąc funkcję przewodniczącego komisji oświatowej. Po aneksji Wilna przez Litwę jesienią 1939 r. usilnie zabiegał o przetrwanie Uniwersytetu, ale ostatecznie taki kompromis z władzami litewskimi nie okazał się możliwy. W latach okupacji kierował tajnym uniwersytem w Wilnie i brał udział w pracach tzw. Komitetu Polskiego. W nieformalnym Konwencie Stronictw Politycznych, przy urzędzie Delegata Rządu RP na Wileńszczyz-

¹³ R. Szawłowski słusznie sytuuje stworzenie Instytutu w takiej, szerszej perspektywie.

¹⁴ Zob. S. Swianiewicz, *Witold Staniewicz*, „Kultura”, Paryż, 1967, 6/236, s. 11–25. Staniewicz pełnił rolę swego rodzaju łącznika między Wilnem a Warszawą.

¹⁵ W. Sukiennicki, *Legenda i rzeczywistość. Wspomnienia i uwagi o dwudziestu latach Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Paryż 1967.

¹⁶ O Instytucie wrocławskim por. *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und in der Schweiz 1945–1990*, red. E. Oberländer, Stuttgart 1992, s. 18.

¹⁷ For. J. Puksztó, *Ostatnie chwile Rektora Stefana Ehrenkreutza i USB*, „Zeszyty Historyczne”, 120, 1997, s. 20–34 oraz polemiczne wspomnienia syna rektora, Andrzeja Ehrenkreutza *Śmierć Rektora*, „Gazeta Wyborcza”, nr 238, 10–11 X 1998, s. 30. Brak biogramu uczonego w PŚB.

¹⁸ S. Ehrenkreutz profesorem nadzwyczajnym został w 1921 r., a zwyczajnym w 1929 r. O jego stanowisku w nauce uwagi J. Bardacha, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, w: *ibem*, op. cit., s. 9–72.

nę Zygmunta Fedorowicza, reprezentował środowiska związane z demokratycznym skrzydłem dawnego obozu piłsudczykowskiego, będąc zdecydowanie krytycznym wobec programu Obozu Zjednoczenia Narodowego¹⁹. Aresztowany przez NKWD jesienią 1944 r. w więzieniu był poddany brutalnym przesłuchaniom, zmarł 21 lipca 1945 r.²⁰

Minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego Janusz Jędrzejewicz (1885–1951) — wbrew stereotypom historiografii doby PRL umysł otwarty, polityk o szerokich horyzontach — pojmował budowę intelektualnego zaplecza dla polityki zagranicznej państwa jako priorytet²¹. Z tą myślą, należąc do czołowych postaci rządzącej elity piłsudczykowskiej, wspierał wysiłki wileńskich pomysłodawców Instytutu w pierwszym trudnym okresie organizowania placówki.

Ehrenkreutz został przewodniczącym Zarządu i faktycznym szefem placówki, chociaż na prezesa Instytutu wybrano 23 lutego 1930 r. Jana Rozwadowskiego (zm. 1935), a na dyrektora autonomicznej Szkoły Nauk Politycznych²² — Janusza Jędrzejewicza. W maju 1933 r. ten ostatni został premierem rządu i na stanowisku dyrektora SNP zastąpił go Władysław Wielhorski²³. Funkcje sekretarza pełnił Kazimierz Okulicz (1896–1979), absolwent Wydziału Prawnego USB, znany publicysta i redaktor dziennika „Kurier Wileński”. Po jego ustąpieniu kancelarią Instytutu kierował (od 1935 r.) poeta Teodor Bujnicki (1911–1944), jeden z przywódców wileńskiej lewicy akademickiej²⁴.

Na członków-założycieli Instytutu zostali wybrani: Witold Abramowicz (b. prezydent Wilna), Stanisław Arnold (historyk), Franciszek Bujak (twórca podstaw historii gospodarczej w Polsce, prof. UJK we Lwowie), Ludwik Chomiński (poseł, działacz PSL–Wyzwolenie i SL), Piotr Dunin–Borkowski (prezydent Lwowa), Stefan Ehrenkreutz, Cezaria Baudouin de Courtenay–Ehrenkreutzowa, później Jędrzejewiczowa (etnograf), Józef Folejewski (prezydent Wilna), Iwo Jaworski (prof. USB, prawnik–konstytucjonalista), Janusz Jędrzejewicz, Zygmunt Jundziłł (prof. procedury cywilnej USB, dziekan Rady Adwokackiej w Wilnie), Ludwik Kolankowski (historyk), Tadeusz Kowalski (archeolog–orientalista), Bronisław Krzyżanowski (adwokat, senator, pisarz polityczny, federalista), Jan Kucharzewski, Waclaw Lednicki, Stanisław Mackiewicz (redaktor dziennika „Słowo”)²⁵, Teofil Emil Modelski

¹⁹ A. Ehrenkreutz odrzuca domniemanie J. Pukszy w sprawie związków rektora z OZN.

²⁰ Patrz J. Pukszo, *Ostatnie chwile*, s. 33–34.

²¹ Brak biografii politycznej tego polityka. Zob. biogram J. Hulewicz w PSB, t. 11, 1965, s. 231–235. Por. niedokończone wspomnienia ministra: J. Jędrzejewicz, *W służbie idei*, oprac. W. Jędrzejewicz, Londyn 1972. Brak niestety omówienia udziału autora w tworzeniu wileńskiego ośrodka sowietologicznego.

²² Do 1933 r. obowiązywała nazwa: Wyższa Szkoła Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo–Badawczym Europy Wschodniej.

²³ Badacz ten zajmował się wyłącznie zagadnieniem litewskim.

²⁴ W tej kwestii S. Bereś, *Ostatnia wileńska plejada. Szkice o poezji kręgu Żagarów*, Warszawa 1990; por. refleksje C. Miłosza: *Teodor Bujnicki*, w: idem, *Zaczynając od moich ulic*, Wrocław 1990, s. 185 n., idem, *Rok myśliwego*, Kraków 1991, s. 199–204.

²⁵ S. Mackiewicz zyskał wśród sowietologów duże uznanie jako autor eseju–reportażu *Myśl w obcęgach. Rzecz o psychologii społeczeństwa Sowietów*, Wilno 1933, wyd. 3 (Warszawa

(historyk, redaktor „Kwartalnika Historycznego”), Kazimierz Nitsch (językoznawca, prof. UJ), Kazimierz Okulicz (dziennikarz), Jan Otrębski (językoznawca, prof. USB), Stanisław Paprocki (prezes warszawskiego Instytutu Spraw Narodowościowych), Jan Piłsudski (poseł, późniejszy minister skarbu), Jan Rozwadowski, Stefan Rygiel (działacz społeczny, dyrektor Biblioteki Wróblewskich), Władysław Semkowicz (historyk-mediewista), Witold Staniewicz, Stanisław Swianiewicz, Marian Świechowski, Leon Wasilewski, Joachim Wołoszynowski (polityk, dziennikarz, poseł BBWR), Seweryn Wyśłouch, Władysław Zawadzki (ekonomista), Marian Zdziechowski²⁶. W 1932 r. dołączono Erwina Koschmiedera, Władysława Wielhorskiego i Hadżę Seraja Chana (przedstawiciela społeczności Tatarów w Polsce, lektora języka tureckiego).

Rada Administracyjna podlegała kompetencyjnie ministrowi WRiOP. Zarząd był trzyosobowy i działał w składzie: J. Piłsudski, S. Ehrenkreutz i W. Abramowicz. Instytut rozpoczął działalność w czterech autonomicznych sekcjach: historyczno-prawnej pod przewodnictwem S. Ehrenkreutza, ekonomicznej pod kierunkiem W. Zawadzkiego, historii literatury i językoznawstwa (kierownik J. Otrębski)²⁷ oraz etnograficznej pod opieką C. Ehrenkreutzowej²⁸. W ramach tak nakreślonego modelu równolegle wyodrębniły się referaty specjalne — na zasadzie terytorialnej. Zagadnienia bałtyckie ujęto w referacie zorganizowanym pod kierownictwem W. Wielhorskiego²⁹. Badacz ten był cenionym ekspertem w zakresie problematyki rozwoju nowoczesnej narodowości i państwowości litewskiej³⁰. Studia nad

1930. wyd. 1). Był to zapis wrażeń z podróży do ZSRR, odbytej w 1929 r. [rec. S. Swianiewicz, „Rocznik”, t. 2, s. 358–359].

²⁶ W skład Rady Administracyjnej powołano: Abramowicza, Arnolda, Bujaka, Ehrenkreutza, Ehrenkreutzową, Kucharzewskiego, Nitscha, Okulicza, Jana Piłsudskiego, Rozwadowskiego, Staniewicza, Świechowskiego, Zawadzkiego i Zdziechowskiego; zob. *Powstanie i pierwszy okres działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie*, w: „Rocznik”, t. 1, s. 254–264.

²⁷ Wiele uwagi tej sprawie poświęcał rocznik „Balticoslavica” (zob. t. 3, Wilno 1938).

²⁸ Szerzej C. Baudouin de Courtenay–Ehrenkreutzowa, *Zakład Etnologii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i jego zadania*, „Balticoslavica”, t. 1, 1933, s. 75–98; K. Moszyński, *Die polnische Ethnologie und Ethnographie seit dem Jahre 1925*, „Balticoslavica”, t. 3, 1938, s. 136–202; J. Otrębski, *Przyczynek słowiańsko-litewskie*, Wilno 1930.

²⁹ Władysław Wielhorski (1885–1967), z wykształcenia inż. rolnik, doktor filozofii UJ, w 1924 r. był deportowany do Polski za kierowanie organizacją Polaków na Litwie (kowieńskiej), działalność naukową rozpoczął od problematyki agrarnej Litwy.

³⁰ Zob. W. Wielhorski, *Państwowość Litwy etnograficznej wobec zagadnienia trwałego pokoju w Europie*, Warszawa 1919, ss. 117; idem, *Warunki rozwoju świadomości narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego (1861–1920)*, w: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, Lwów 1935, t. 1, s. 126–143; idem, *Litwa etnograficzna. Przyroda jako podstawa gospodarcza. Rozwój stosunków narodowościowych*, Wilno 1928, ss. 216; idem, *Litwa współczesna*, Warszawa 1938, ss. 254; idem, *Był ludność polskiej w państwie litewskim w świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*, oprac. idem, Wilno 1925; idem, *Polityka ekonomiczna Litwy*, Warszawa 1933 („Polityka Narodów” — odbitka); idem, *Sprawy terytorialne*, „Rocznik”, t. 1, s. 1–50; idem, *Naród białoruski wśród swych sąsiadów*, „Reduta–Kurs Spraw Wschodnich”, seria 3, z. 7, ss. 26, Londyn 1949; idem, *The Importance of the Polish Eastern Provinces for the Polish Republic*, Glasgow 1943; idem, *Streża pięciu mórz. Zagadnienie Europy Środkowo-Wschodniej*, Londyn 1942, ss. 15; idem, *Litwini, Białorusini, Polacy w dziejach kultury W. Ks. Litewskiego*, w: „Alma Mater Vilmensis” (Londyn), t. 2, 1951; idem, *Stosunki językowe, wyznaniowe i etniczne w Wielkim Księstwie Litewskim pomiędzy*

ZSRR podzielono na trzy zespoły badawcze: problematykę gospodarczą (S. Swianiewicz), sprawy prawno-ustrojowe (W. Sukiennicki) i zagadnienia narodowościowe (S. Wyslouch). Jak słusznie podnosi R. Dworek, na rozwój Instytutu padł dotkliwy cień ograniczeń budżetowych, a w konsekwencji i wydatków na szkolnictwo wyższe w Polsce u progu lat trzydziestych³¹.

Instytut nie miał prawa własności do lokalu w gmachu Biblioteki Państwowej im. Eustachego i Emilii Wróblewskich (ul. Arsenalska 8)³². Dużym sukcesem stało się natomiast zorganizowanie cennej biblioteki sowietików, która rozrastała się z biegiem czasu (w 1938 r. 13 tys. woluminów). Na podstawie zezwolenia MSW z 1931 r. prowadzono systematyczną prenumeratę czasopism sowieckich (37 tytułów) i gromadzono zachodnią literaturę sowietologiczną³³.

Rodząca się polska sowietologia miała swoje zaplecze finansowe w postaci budżetu USB, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i nowo powstałego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej³⁴. W literaturze występuje też trudne do weryfikacji przypuszczenie, iż środki finansowe organizował Instytutowi II Oddział Sztabu Głównego³⁵. Z pewnością rozwojem placówki interesował się płk Tadeusz Pełczyński, szef wywiadu do 1937 r.³⁶

Instytut miał swój organ w postaci serii wydawniczej poświęconej zagadnieniom wschodnioeuropejskim pt. „Biblioteka Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie”. Łącznie ogłoszono czternaście tomów³⁷. W ramach „Biblioteki” ukazał się nie tylko pierwszy tom syntezy Sukiennickiego, ale także monografia Swianiewicza o Leninie i studium porównawcze Jasinowskiego z zakresu historii idei (patrz niżej). Źródłem informacji o pracach i rozwoju placówki był „Biuletyn Instytutu”, do 1938 r. wychodzący jako rocznik. Instytut koordynował także wydawnictwo międzynarodowego rocznika „Balticoslavica” pod redakcją E. Koschmiedera, na którego łamach ukazywały się — obok prac polskich — również rozprawy badaczy niemieckich i etnologów z krajów bałtyckich³⁸. Podstawowe publikacje pracowników Instytutu zamieszczane były na łamach *XIII a XVIII wiekiem*, „Teki Historyczne”, t. 13, 1964–1965, s. 17–40.

³¹ J. Jędrzejewicz, op. cit., s. 113–163.

³² Bibliotekę tę założyli jeden z twórców Wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, wybitny reprezentant myśli tzw. Krajowców, Tadeusz Wróblewski (1858–1925), zob. nekrolog: *Śp. Tadeusz Wróblewski, jako założyciel Biblioteki im. E. i E. Wróblewskich*, „Ateneum Wileńskie”, t. 3, 1925/26, s. 436–441; R. Dworek, op. cit., s. 27.

³³ R. Dworek, op. cit., s. 28. Por. „Ateneum Wileńskie”, t. 9, 1933–1934, s. 451.

³⁴ Towarzystwem kierował do 1935 r. wybitny językoznawca, zarazem filozof nauk — Jan Rozwadowski, ówczesny prezes PAU.

³⁵ Tak C. Miłosz, *Teodor Bujnicki*, s. 185. Przeczy tej opinii W. Wielhorski, por. idem, *Wspomnienia z przeżyć*, passim.

³⁶ W. Sukiennicki, *Legenda*, s. 58–61.

³⁷ Obok omawianych tu prac Sukiennickiego, Swianiewicza i Jasinowskiego ogłoszono też m.in. S. Wyslouch, *Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburgskim do połowy XVI w.*, Wilno 1936; A. Deruga, *Plot Wielki a unct i unta kościelna 1700–1711*, Wilno 1936. W ramach „Prac Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu” ukazały się: W. Lednickiego, *Przyjaciele Moskale*, Kraków 1935 (t. 12) i H. Batowskiego, *Państwa bałkańskie 1800–1923* (t. 15).

³⁸ Periodyk firmowała rada redakcyjna w składzie: W. Antoniewicz, C. Ehrenkreutzowa, K.

„Rocznika Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej” (pod red. S. Ehrenkreutzta), którego, ze względu na trudności finansowe, wyszły tylko dwa tomy (1933–1934). W pierwszym dominowała problematyka narodowościowa oraz sprawy bałtyckie³⁹. Tom drugi „Rocznika” przygotowany w ramach seminarium Swianiewicza został w całości poświęcony problemom ekonomicznym ZSRR i nosił podtytuł „Zagadnienia gospodarcze ZSRR”⁴⁰. Obok artykułów: S. Swianiewicza⁴¹, Fanny Lint⁴², Jerzego Wiszniewskiego⁴³, Jerzego Jagmina⁴⁴ zawarto tam dość obszerny zestaw recenzji, w tym książek: S. Mackiewicz⁴⁵, Jana Ottmara Bersona⁴⁶, Władysława Studnickiego⁴⁷, Michała Farbmana⁴⁸ i prac sowietologów niemieckich oraz emigrantów rosyjskich⁴⁹. Warto wspomnieć, iż odwoływanie się do ustaleń nauki niemieckiej i do rosyjskiej literatury emigracyjnej odgrywało w pracach badawczych wileńskich sowietologów rolę poważną.

Doniosłe było znaczenie „Prac Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu” publikowanych pod redakcją Wacława Lednickiego, wybitnego rusycysty, ucznia M. Zdziechowskiego, wówczas profesora UJ, wykładowcy slawistyki Uniwersytetu Brukselskiego⁵⁰. Ogó-

Moszyński, Konrad Górski oraz Jakko Kalini (Helsinki) i Oskar Loovits (Tartu).

³⁹ W. Wielhorski, *Sprawy terytorialne w polityce Litwy*, „Rocznik”, t. 1, s. 1–50; T. Nagurski, *Kłajpeda*, s. 51–114; ks. A. Wiskont, *Konkordat litewski w zestawieniu z konstytucją państwową litewską i konkordatem polskim*, s. 174–240. Tam też omówione niżej artykuły Wysloucha i Grzegorza Wirszubskiego.

⁴⁰ Prace tam zawarte powstały w latach 1931–1932 w ramach Sekcji Ekonomicznej Instytutu utworzonej w 1931 r. i był to plon działalności tej komórki.

⁴¹ S. Swianiewicz, *Rzut oka na zasadnicze problemy sowieckiej polityki gospodarczej*, „Rocznik”, t. 2, s. 1–47; idem, *Z zagadnień sowieckiego przemysłu ciężkiego*, „Rocznik”, t. 2, s. 252–289.

⁴² F. Lint, *Sowiecki przemysł tekstylny w latach 1928–1932*, „Rocznik”, t. 2, s. 290–306.

⁴³ J. Wiszniewski, *Problem „chozraszczetu”*, „Rocznik”, t. 2, s. 307–332.

⁴⁴ J. Jagmin, *Rozwój Inarstwa w Sowietach*, „Rocznik”, t. 2, s. 170–250.

⁴⁵ S. Mackiewicz, *Myśl w obcęgach*, passim (rec. S. Swianiewicz, „Rocznik”, t. 2, passim).

⁴⁶ J. O. Berson, *Nowa Rosja. Na przełomie dwóch pięcioletek*, Warszawa 1933 (rec. S. Swianiewicz, „Rocznik”, t. 2, s. 356–358).

⁴⁷ W. Studnicki, *Rosja* (rec. J. Świętlicki, „Rocznik”, t. 2, s. 354–356).

⁴⁸ M. Farbman, *Platyletka*, Warszawa 1931 (rec. W. Studnicki, Rocznik, t. 2, s. 346–348).

⁴⁹ P. Hänsel, *Die Wirtschaftspolitik Sowjetrusslands*, Tübingen 1930 (rec. W. Studnicki, „Rocznik”, t. 2, s. 341–343); A. Jugow, *Die Volkswirtschaft der Sowjetunion und ihre Probleme*, Dresden 1929 (rec. W. Studnicki, „Rocznik”, t. 2, s. 343–346); *Die rote Wirtschaft. Probleme und Tatsachen*, red. G. Dobbert, Königsberg 1932, tam artykuły O. Hoetzscha i W. H. Chamberlina (rec. W. Studnicki, „Rocznik”, t. 2, s. 349–350); H. Nagler, *Die Finanzen und die Wahrung der Sowjetunion*, Berlin 1932 (rec. J. Wiszniewski, „Rocznik”, t. 2, s. 350–352); S. G. Strumilin, *Problemy planirowanija w SSSR*, Leningrad 1932 (rec. J. Wiszniewski, „Rocznik”, t. 2, s. 352–354); *Welt vor dem Abgrund. Politik, Wirtschaft und Kultur in kommunistischen Staate*, red. J. Iljin, Berlin 1931 (rec. W. Studnicki, „Rocznik”, t. 2, s. 360–368); A. Rundt, *Sowiety tworzą nowego człowieka*, tł. M. Sienjawski, Warszawa 1932 (rec. W. Studnicki, „Rocznik”, t. 2, s. 368–370).

⁵⁰ Sporo nowego światła rzuca na stosunki W. Lednickiego i M. Zdziechowskiego ich obszerna a nieznaną korespondencja z lat 1925–1938, BUWil. (Oddz. Rękopisów), fond 33, sygn. 535, oraz opinia Zdziechowskiego o Lednickim w związku z jego kandydaturą na członka PAU (1933), fond 33, sygn. 59.

tem w tej serii ukazało się do wybuchu wojny osiemnaście książek⁵¹. Szerokie ramy uzyskała akcja odczytów i wykładów publicznych. Instytut zapraszał przedstawicieli nauki z zagranicy, zwłaszcza uczonych z krajów środkowo-wschodniej Europy. W Wilnie gościli: Bernd Pessler (Hannover), M. Reicher, A. Fischer, H. Mikkola (Helsinki), Theodor Oberländer (Królewiec) oraz Roman Smal-Stocki i Miron Korduba (badacz z Ukraińskiego Instytutu Historycznego w Warszawie).

Infrastruktura polskich „studiów wschodnich”, rozbudowana dopiero w drugim dziesięcioleciu niepodległości, przedstawia się zatem dość interesująco, choć w porównaniu z dorobkiem nauki niemieckiej były to osiągnięcia nader skromne. W Niemczech funkcjonowały trzy placówki tego rodzaju (w Berlinie od 1923 r., w Królewcu od 1916 r. i we Wrocławiu od 1923 r.) oraz dwa towarzystwa: „Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas” powołane w 1920 r. i „Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft” utworzone w 1935 r. w celu unifikacji „badań wschodnich” na modłę hitlerowską⁵².

Plan kształcenia w Szkole Nauk Politycznych obejmował trzy lata. Łącznie liczba studentów początkowo nie osiągnęła 200 słuchaczy, lecz przy końcu funkcjonowania placówki dochodziła do 500 osób. Struktura zawodowa studiujących była zróżnicowana. Przeważali pracownicy administracji państwowej i dyplomacji (była też kilkusobowa grupa wojskowych)⁵³. Mieszkańcy Wilna i ziem północno-wschodnich stanowili około 40% słuchaczy, pozostali to obywatele polscy z województw zachodnich i centralnych oraz cudzoziemcy⁵⁴. Wyraźny był udział przedstawicieli mniejszości narodowych, w pierwszych latach 15%, z tendencją do wzrostu⁵⁵. Latem 1934 r. dyplomy magisterskie otrzymali pierwsi absolwenci.

Wykładowcami byli profesorowie USB: Marian Zdziechowski, Bogumił Jasinowski, ks. Bolesław Wilanowski, C. Ehrenkreutzowa, Zygmunt Jundziłł, Iwo Jaworski, Wacław Komarnicki, Henryk Łowmiański, Stefan Glaser, badacze warszawscy: autor *Od caratu białego do czerwonego* — Jan Kucharzewski, mediewista Stanisław Arnold oraz ekonomiści z kręgu dwutygodnika „Gospodarka Narodowa”⁵⁶: Czesław Bobrowski i Zygmunt Szempliński, socjolog Aleksander Hertz, pracownik Instytutu Spraw Narodowo-

⁵¹ W tym: S. Langrod, *O autokefalli prawosławnej w Polsce*, Kraków 1931; W. Gluck, *Sarajewo (Historia zamachu)*, Kraków 1935, t. 9; *Miscelanea slawistyczne*, red. W. Lednicki, Kraków 1937; dwie prace H. Batowskiego: *Państwa bałkańskie* (1938) i *Podstawy sojuszu bałkańskiego 1912 r.* (1939) oraz trzy studia W. Lednickiego: *Puszkln*, Kraków 1937–1939; *Przyjaciele Moskale*, Kraków 1938; *Quelques aspects du nationalisme et chritianisme chez Tolstoï (Les variations tolstoïennes à l'égard de Pologne)*, Kraków 1935.

⁵² O niemieckich ośrodkach studiów wschodnioeuropejskich por. *Geschichte Osteuropas*, s. 15–23 (zarys problematyki).

⁵³ Szczegółowe dane za: „Rocznik”, t. 1, 1933, s. XIX.

⁵⁴ Dane, ibidem.

⁵⁵ W roku akad. 1931/1932 kształciło się 157 Polaków, 6 Żydów, 15 Rosjan, 3 Białorusinów, 2 Ukraińców i 1 Niemiec. Dane: „Rocznik”, passim. Dla porównania: liczba studentów USB w 1939 r. wynosiła ok. 4 400. Por. *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku. Dokumenty i materiały*, oprac. P. Łossowski, Warszawa 1991, dok. 24, s. 71–78. Por. R. Dworek, op. cit., s. 31.

⁵⁶ Obydwaj w opozycji wobec neoliberalizmu i deflacyjizmu.

ściowych Mikołaj Kowalewski⁵⁷ i historyk literatury Stanisław Baczyński⁵⁸, uważany za intelektualistę z kręgu radykalnej lewicy i oskarżany o poglądy komunistyczne⁵⁹. Szempliński wykładał w SNP statystykę, był także pracownikiem GUS i wykładowcą Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Jego dorobek sowietologiczny reprezentuje studium *Pieniądź i skarbowość w ZSRR*⁶⁰. Bobrowski omawiał problematykę handlu zagranicznego ZSRR⁶¹. Stanisław Baczyński, ojciec przyszłego wybitnego poety, historyk i krytyk literacki, wykładał dzieje rosyjskiej literatury prewolucyjnej⁶². A. Hertz analizował ewolucję modelu przywództwa w ustroju bolszewickim na przykładzie Stalina i w porównaniu z włoskim faszyzmem oraz niemieckim hitleryzmem⁶³. S. Arnold wykładał dzieje gospodarcze Rosji, I. Jaworski prawo polityczne Polski i państw bałtyckich, H. Łowmiański historię polityczną Europy Wschodniej, S. Wysłouch problematykę narodowościową ZSRR, a ks. B. Wilanowski stosunki wyznaniowe w Rosji bolszewickiej. Kucharzewski zaproponował wykłady z szeroko rozumianej historii intelektualnej Rosji XIX w., tj. „od Czaadajewa do Milukowa”, M. Zdziechowski zaś przedstawiał „Prądy umysłowe i literackie Rosji prebolszewckiej”. Wykłady z zakresu geopolityki prowadził Władysław Studnicki, autor inspirujących i dyskusyjnych traktatów politycznych *Sprawa polska* (1910) oraz *Polska w systemie politycznym Europy* (1935). Pokłosiem tych prelekcji stała się ważna książka *Rosja Sowiecka w polityce światowej*⁶⁴. Autor rozwijał tam tezę o trwałym dążeniu Kremla do zmiany status quo w Europie w imię ekspansji systemu komunistycznego pod nader skutecznym hasłem „programu socjalnego”, mimo urzędowo deklarowanej linii pokoju i nieagresji. Jako remedium na niebezpieczeństwa płynące dla Rzeczypospolitej z sąsiedztwa z Rosją Stalina, Studnicki proponował niezmiennie utrzymywanie ZSRR w izolacji. Wiedział jednak dobrze, że wówczas (tj. w połowie lat trzydziestych) polityka izolowania Rosji została w stolicach

⁵⁷ Por. M. Kowalewski, *Polityka narodowościowa ZSRR*, Warszawa 1927.

⁵⁸ Por. W. Budzyński, *Miłość i śmierć Krzysztofa Kamila*, Warszawa 1998, s. 78.

⁵⁹ S. Baczyński w 1924 r. nie przyjął katedry historii literatury rosyjskiej w Leningradzie.

⁶⁰ Zob. S. Szempliński, *Pieniądź i skarbowość w ZSRR*, Wino 1929; idem [pod pseud. Jan Warecki], *Stalin w walce o władzę*, „Polityka Narodów”, 10, 1937, 1–2, s. 3–21. Autor ogłosił tam całą serię artykułów o ZSRR; por. J. Warecki, *Doktryna stalinizmu*, „Polityka Narodów”, 10, 1937, 4, s. 241–257; idem, *Stalnowskie drogi Kominternu*, „Polityka Narodów”, 10, 1937, 5, s. 366–391.

⁶¹ C. Bobrowski w zakresie sowietologii nie pozostawił w tym okresie publikacji. O wykładanej w Wilnie teorii „równowagi społecznej” idem, *Polityka społeczna na tle gospodarczym*, Londyn 1943, ss. 42; por. również idem, *Wspomnienia ze stulecia*, Warszawa 1987 (o pracy w SNP brak wzmianki).

⁶² Z publicystyki politycznej por. S. Baczyński, *Kresy wschodnie. Źródła i perspektywy sprawy rusińskiej w Galicji*, Warszawa 1917; idem, *Wódz i naród (Józef Piłsudski)*, Warszawa 1917; z pism literackich: idem, *Sztuka walcząca*, Lwów 1923; idem, *Prawo sądu*, Warszawa 1930; idem, *Literatura Polski porozbiorowej 1794–1863*, Warszawa 1924; zob. idem, *Pisma krytyczne*, oprac. A. Kijowski, Warszawa 1963, książka pt. *Rzeczywistość i fikcja* (zbiór artykułów) nie ukazała się z powodu wojny w 1939 r. Autor zmarł w Warszawie 27 VII 1939.

⁶³ A. Hertz, *Socjologia współczesna*, Warszawa 1938, idem, *O władzy Stalina*, w: idem, *Szkice o totalitaryzmie*, Warszawa 1991.

⁶⁴ Por. S. Studnicki, *Rosja Sowiecka w polityce światowej*, Wilno 1932, ss. 196.

zachodnich zarzucona. Z tego powodu Studnicki dawał wyraz niepokoju o skutki francuskiej polityki „zbiorowego bezpieczeństwa”.

Zestaw oferowanych wykładów był bardzo zróżnicowany i dość starannie przemyślany⁶⁵. Program podzielono na przedmioty „podstawowe” oraz „specjalne”, czyli sowietologiczne. W ramach pierwszego działu oferowano zajęcia z zakresu prawa i ekonomii. Cykl wykładów monograficznych z problematyki sowietologii obejmował historię intelektualną Rosji XIX w., dzieje ruchów rewolucyjnych i lewicowych po reformach Aleksandra II, problematykę gospodarczą, genezę i charakter materializmu dialektycznego, jak też ekonomiczne koncepcje teoretyków bolszewizmu. Sporo miejsca zajmowały studia nad ustrojową strukturą ZSRR, ładem administracyjnym Rosji porewolucyjnej, jej systemem finansów, uwarunkowaniami handlu zagranicznego, polityką rolną oraz dziejami literatury po 1917 r. Nie brakowało miejsca na systematyczny wykład zagadnień polityki zagranicznej ZSRR z naciskiem na międzynarodową rolę Kominternu. Analizowano kierunki polityki rządu komunistycznego wobec religii, „światopogląd materialistyczny i jego odbicie w kulturze”, a szczególnie „organizację pracy naukowej, wychowania i nauczania w ZSRR”. Wiele miejsca zabierały sprawy narodowościowej struktury państwa sowieckiego, zwłaszcza zaś „zagadnienia białoruskie i ukraińskie jako sprawy międzynarodowe”⁶⁶. Aby ukończyć SNP, trzeba było wysłuchać piętnastu wykładów monograficznych, złożyć przepisane egzaminy i przedstawić pracę dyplomową na wybranych seminarium.

Nie ulega wątpliwości, że twórcy Instytutu pojmowali swoje zadania jako swoiste przedłużenie odłożonego ad acta, ale ciągle w ich przeświadczeniu aktualnego, programu „prometejskiego”, koncepcji federacyjnej, której klęskę przypieczętował traktat ryski, dla wnikliwych obserwatorów układu sił w Europie Wschodniej raczej chwilowy rozejm niż definitywny pokój⁶⁷. Lokalizacja ośrodka w Wilnie z racji wielokulturowego zbiegu wpływów i geopolitycznego usytuowania miasta nabierała oczywistej wymowy⁶⁸. Jak pisał po latach S. Swianiewicz, instytucja ta stawiała sobie za cel zajęcie się sprawami, które w oczach jej fundatorów przekraczały granice samej

⁶⁵ Szczegółowy spis wykładów za lata 1930–1933, zob. „Rocznik”, t. 1, s. XI–XVI.

⁶⁶ R. i H. Szawłowski, op. cit., s. 9.

⁶⁷ Papiery i korespondencja Wydziału Wschodniego MSZ, AAN, MSZ, sygn. t. 6690 A. Z bogatej literatury zwłaszcza: E. Charaszkiewicz, *Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921*, „Niepodległość”, t. 5, 1955, s. 125–167 oraz t. 9, 1974, s. 229–285; M. Sokolnicki, *Józef Piłsudski a zagadnienie Rosji*, „Niepodległość”, t. 2, 1950, s. 51–70; W. Bączkowski, *Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich. Biuletyn Polsko-Ukraiński*, „Niepodległość”, t. 19, 1986, s. 116–129; idem, *Jerzy Nieszczęśliwy (R. Wraga) 1902–1968* [nekrolog], „Niepodległość”, t. 23, 1990, s. 99–124; A. Nowak, *Stosunki polsko-rosyjskie i polsko-sowieckie (1919–1921) a ład wersalski*, w: *Od Wersalu do Poczdamu. Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945*, red. A. Koryn, Warszawa 1996, s. 30–42; idem, *Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1919–1921). Koncepcje i realizacja*, w: idem, *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej*, Warszawa 1995; zob. także J. Lewandowski, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918 – IV 1920)*, Warszawa 1962.

⁶⁸ Por. refleksje C. Zgorzelskiego, op. cit., s. 62; rozważania o koncepcji Uniwersytetu w Wilnie: Z. Opacki, *Reaktywowanie czy powstanie? Dyskusje wokół utworzenia Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1918–1919*, KH 105, 1998, 3, s. 49–64.

nauki, lecz stanowiły pewną misję i powinność miasta wobec Polski i tego regionu Europy⁶⁹. „Wciśnięta pomiędzy dwa przejawiające ogromną dynamikę kolosy państwowe, Polska musi bacznie śledzić wszystkie przejawy życia naszych sąsiadów” — stwierdzał⁷⁰. Bez geopolityki istotnie nie można zrozumieć genezy sowietologii polskiej. Trzeba też rozpatrywać rolę Instytutu Europy Wschodniej na szerokim tle dorobku USB i jego tradycji duchowej⁷¹.

W statucie Instytutu uchwalonym 19 lutego 1930 r. zapisano, że jego celem programowym jest „badanie pod względem historycznym, geograficznym, gospodarczym, kulturalnym, społecznym i politycznym ziem i formacji państwowych położonych między Morzem Czarnym a Bałtykiem oraz ludów tereny te zamieszkujące, szerzenie wiedzy o wspomnianych terenach i ludach”⁷². Statut Szkoły Nauk Politycznych zatwierdził minister WRiOP Sławomir Czerwiński. Rada Ministrów przyznała wileńskiej SNP uprawnienia szkoły wyższej 17 października 1932 r.⁷³ Okres organizacyjny SNP i Instytutu trwał blisko trzy lata, tj. do 1933 r. W zamyśle władz ośrodek utworzony przy USB nie miał być instrumentem propagandy antysowieckiej, ale też nie tyle autonomiczną placówką badawczą, ile ośrodkiem kształcenia kadr administracji publicznej (zwłaszcza dyplomacji)⁷⁴. W założeniach programowych zawarto myśl, iż SNP jest „uczelnią nauk politycznych, której terenem doświadczalnym” są obszary „objęte organizacjami politycznymi Związku Socjalistycznych Republik Rad i państw bałtyckich”⁷⁵.

Rozwój Instytutu był w decydującym stopniu funkcją intelektualnej żywotności ówczesnego Wydziału Prawa i Nauk Społecznych USB⁷⁶. To było rozstrzygającym warunkiem powstania i okrzepnięcia placówki. Trafnie napisał Andrzej Świącicki, że spuściznę prawników USB w pełni wyraża postulat zawarty w przeświadczeniu, iż „porządek prawny i polityczny może regulować współzycie nie jednego, ale wielu sąsiednich narodów”⁷⁷.

⁶⁹ „Celem naszym — deklarował S. Świaniewicz w miesięczniku «Pax» w 1937 r. — jest skupienie dokoła narodu polskiego innych narodów zamieszkujących między Oceanem Północnym i Morzem Czarnym, włoczonych pomiędzy bolszewicką Rosją i hitlerowskie Niemcy”. Cyt. za C. Zgorzelski, op. cit., s. 84.

⁷⁰ S. Świaniewicz, *Polityka gospodarcza Niemiec Hitlerowskich*, Warszawa 1938, s. 5.

⁷¹ Bilans dziesięciolecia Uniwersytetu ujmuje: *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1929, t. 1–2 (rozważania I. Jaworskiego o Wydziale Prawa i Nauk Społecznych, t. 2, s. 253–272).

⁷² *Statut Stowarzyszenia Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej*, Warszawa 1930.

⁷³ Zob. Dziennik Ustaw RP, Nr 92, 27 X 1932, poz. 791.

⁷⁴ W opinii C. Miłosza w Instytucie studiowali też pracownicy II Oddziału Sztabu Głównego (wywiadu), por. idem, *Zaczynając*, s. 185.

⁷⁵ „Rocznik”, t. 1, s. X.

⁷⁶ Zob. wspomnienia A. Świącickiego, „USB w latach 1919–1939 i jego dziedzictwo dzistaj — Wydział Prawa i Nauk Społecznych”, IPMS, KOL. 214, mszp., s. 1–13; idem, *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego i jego spuścizna*, w: *Z dziejów Alma Mater Vilnensis*, s. 94–103.

⁷⁷ A. Świącicki, op. cit.

Jest bezsporne, że właśnie ta myśl prowadziła wileńskie środowisko do programu studiów nad realiami ustrojowymi ZSRR, państwa, które przyznawało każdemu narodowi „prawo do samostanowienia”, ale żadnej narodowości nie pozwalało realnie skorzystać z tej możliwości.

Niezaprzeczalny wpływ na dzieje Instytutu Europy Wschodniej miał intelektualny klimat Wilna lat trzydziestych. W przekazach wspomnieniowych dominuje opinia, iż odczuwano dość powszechnie zbliżający się wielki przewrót w ustroju Europy, który nie może dokonać się pokojowo⁷⁸. Kluczem do rozumienia postaw absolwentów USB, którzy nadali oblicze SNP, było przeświadczenie, że „liberalizm stracił już swoją atrakcyjną wymowę, bo był zużyтым przywilejem warstw konsumpcyjnych”, jak później napisał Stanisław Stomma⁷⁹. Poczucie zmierzchu „starej” liberalnej Europy dotkliwie naznaczyło zbiorowe losy tego pokolenia, które otrzymało wykształcenie wyższe w wolnej Polsce. Stąd pełne uwagi podejście do „lewicowej alternatywy” (Dembiński, Miłosz). Dla Haliny Zasztowt-Sukiennickiej to idealistyczne „obrazoburstwo” świadczyło o rozczarowaniu do realiów drugiego dziesięciolecia Polski Odrodzonej⁸⁰. Pisząc o tych przemianach, Stanisław Swianiewicz wspominał po latach: „Elita legionowo-peowiacka, która stanowiła jądro systemu rządów pomajowych, zaczynała w początku lat trzydziestych odczuwać brak jakiejś grupy w pokoleniu wychowanym w niepodległej Polsce, która by reprezentowała kontynuację ideałów przyświecających walce o niepodległość w początku bieżącego stulecia. Skrajnie nacjonalistyczne i antysemickie prądy, które przeważały wśród młodzieży uniwersyteckiej oraz znacznej części społeczeństwa były dalekie od tych ideałów. [...] Chodziło nie tylko o kontynuację, lecz również o wizję Polski w duchu starych ideałów, lecz w nowych warunkach niepodległego państwa”⁸¹. To istotne — dla tożsamości grupy — objaśnienie problemu, który historiografia niepotrzebnie zawężyła tylko do sprawy „dekompozycji” obozu rządowego po 1935 r.⁸² Ważną rolę odgrywał laicki i zdecydowanie liberalny

⁷⁸ Por. W. Witelhorski, *Wspomnienia z przeżyć w niewoli sowieckiej*, Londyn 1965; I. Sławińska, *Szlakami moich wód...*, Lublin 1998; S. Stomma, *Trudne lekcje historii*, Kraków 1998; C. Zgorzelski, *Przywołane z pamięci*, Lublin 1996; W. Sukiennicki, *Legenda bez pokrycia*, Paryż 1967; N. Kłosowska, *Fragmenty wspomnień*, „Zeszyty Historyczne” 103, 1993, s. 154–169; W. Sukiennicki, *Legenda i rzeczywistość*, s. 17; Idem, mszp. fragmentów wspomnień, IPMS, KOL. 214, s. 3–4; S. Swianiewicz, *W cieniu Katyńia*, wyd. 2, Warszawa 1990; Idem, *Witold Stantiewicz*, „Kultura” 6/236, 1967, s. 11 n.; C. Miłosz, *Teodor Bujnicki*, s. 165–194; Idem, *Sukiennicki, Andrzejewski*, w: Idem, op. cit., s. 359–368; S. Swianiewicz, *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*, „Zeszyty Historyczne” 67, 1983, s. 48–69; W. Stantiewicz, *Wspomnienia z dzieciństwa i młodości*, „Spotkania”, Paryż (1981), nr 15, s. 38–55; A. Święcicki, *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie*, „Spotkania”, s. 56–63 passim; S. Kościalkowski, *Marian Zdziechowski 1861–1938*, „Alma Mater Vilnensis” (Londyn), t. 5, 1958; L. Żytkowicz, *Moje wspomnienia o profesorach historii Uniwersytetu Stefana Batorego*, w: *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. L. Piechnik SJ, K. Puchowski, Kraków 1996, s. 61–64; ks. W. Meysztołowicz, op. cit., s. 220–245. Nie można pominąć eseju C. Miłosza, *Rodzinną Europą*, Warszawa 1990, wyd. 2 (szczególnie rozdział „Rosja”, s. 134–159) i refleksji S. Konwickiego: S. Nowicki (S. Bereś), *Pół wieku czyśćca. Rozmowy z Tadeuszem Konwickim*, Warszawa 1990.

⁷⁹ Zob. S. Stomma, *Człowiek i legenda. O Czesławie Zgorzelskim*, „Tygodnik Powszechny” 1996, nr 45, 10 XI 1996.

⁸⁰ W. Sukiennicki, *Legenda i rzeczywistość*, s. 55–63, 74–92, 102–113.

⁸¹ IPMS, S. Swianiewicz, KOL. 260/7, mszp., s. 2.

światopogląd tworzący więź ideową grupy wileńskiej. Przez środowiska prawicy grupa ta postrzegana była „albo jako rozsądek komunizmu i wyłęgarnia dla przyszłych działaczy wywrotowych”, w oczach środowisk lewicowych zaś „jako ekspozytura II Oddziału i akademii szpiegowska dla agentów kontrwywiadu”⁸³. Idąc tym śladem jeden z twórców „czarnej legendy” Instytutu, Jerzy Putrament, w swoich wspomnieniach nazwał jego program „nastawieniem na naukowy wywiad antyradziecki”⁸⁴.

Osoba, a raczej biografia Teodora Bujnickiego wiąże środowisko Instytutu z grupą poetycką „Żagary”⁸⁵, którą poeta ten współtworzył. Sekretarz Instytutu należał już do drugiego pokolenia absolwentów USB. Tworzyli je również Antoni Gołubiew, Stanisław Stomma (działacz katolickiego „Odrodzenia”), Czesław Miłosz, Jerzy Zagórski („Żagaryści”), by poprzestać na jednostkach trwale zapisanych w historii kultury polskiej XX w. Ta generacja wzrastała w kręgu dylematów, które przyniósł kryzys liberalnej demokracji. Programowy tom poezji, który Bujnicki ogłosił w połowie lat trzydziestych nosił tytuł *W pół drogi*⁸⁶ i opisywał dość celnie, jak się wydaje, dylematy tej grupy, czyli oscylację między liberalną demokracją a radykalną lewicą zapatrzoną bezkrytycznie we wzory leninowskie.

Opinię zdeklarowanego marksisty miał Stefan Jędrzychowski, wówczas absolwent wydziału prawnego USB, a w latach wojny czołowy działacz Związku Patriotów Polskich w ZSRR⁸⁷. Silnym autorytetem przywódczym, liderem młodego pokolenia wileńskiej lewicy stał się Henryk Dembiński⁸⁸, pracownik SNP, uczeń Jerzego Landego, prezes tzw. Klubu Intelktualistów, który w burzliwych przewartościowaniach ideowych lat trzydziestych przeszedł znamiennej ewolucję od udziału w „Odrodzeniu” do partii komunistycznej (formalnie w 1936 r.)⁸⁹. W działalności grupy „Lewica Akademicka” znaczny udział ponadto mieli: Jan Kiejstut Druto (Drutas), Jerzy

⁸² Uwagi ks. W. Meysztowicza, *Gawędy o czasach i ludziach*, wyd. 4, Londyn 1993, s. 234–242; S. Świaniewicz, „Czym była Dembińszczyzna?”, IPMS, KOL. 260/7, s. 1–4 i wspomnienie N. Kłosowskiej, IPMS, KOL. 214, mszp. s. 1–4.

⁸³ N. Kłosowska, „Filomacj rok 1935”, IPMS, KOL. 214, mszp., s. 1.

⁸⁴ Cyt. za: W. Sukiennicki, *Legenda*, s. 89.

⁸⁵ Por. J. Kwiatkowski, *Literatura Dwudziestolecia*, Warszawa 1990, s. 149–165. Ważna rekonstrukcja tła problemu u J. Bardachia, *Świadek minionej epoki — Czesław Miłosz a Litwa historyczna*, w: idem, *O dawnej i niedawnej Litwie*, s. 380–398.

⁸⁶ O Bujnickim zob. wspomnieniowe refleksje W. Sukiennickiego, op. cit., s. 67–73, 83–85 i C. Miłosza, op. cit., s. 165–194; o stanowisku w literaturze: J. Kwiatkowski, op. cit., s. 117 oraz A. Zieniewicz, *Idące Wilno. Szkice o Żagarach*, Warszawa 1987.

⁸⁷ Stefan Jędrzychowski (ur. 1910), członek ZG ZPP w Moskwie, poseł do KRN, szef resortu Informacji i Propagandy PKWN, minister spraw zagranicznych PRL w latach 1968–1971. Por. szerzej: S. Jędrzychowski, *Droga Henryka Dembińskiego*, „Nowe Widnokręgi” (Moskwa), 20 VIII 1943; A. Gołubiew, *Stanisław Kościakowski*, w: idem, *Unoszani historią*, Kraków 1962; H. Dembiński, *Wybór pism*, oprac. M. Szulkin, Warszawa 1962; T. Łopalewski, *Czasy dobre i złe*, Warszawa 1966.

⁸⁸ Zob. H. Dembiński, *Teorie Duguita i Kelsena*, Wilno 1931, idem, *Wybór pism*, passim (tamże bibliografia prac Dembińskiego, s. 293–304).

⁸⁹ Niepublikowane relacje wspomnieniowe na ten temat: S. Świaniewicz, IPMS, KOL. 260/7, s. 1–4 (mszp. bez tytułu) oraz N. Kłosowskiej, „Razem młodzi przyjaciele, czyli filomacj rok 1935”, IPMS, KOL. 214, mszp., s. 1–3.

Sztachelski, Jerzy Wiszniewski, Michał Szulkin, Maria Żeromska, Janina Broniewska. W rok potem środowiskiem SNP wstrząsnął kryzys związany z procesem Dembińskiego. Akt oskarżenia zarzucał mu, iż na zaproszenie władz zdelegalizowanej Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi przemawiał na zjeździe tej organizacji we Lwowie, deklarując cele godzące w ustrój konstytucyjny i integralność terytorialną RP. Wyrok, który zapadł w grudniu 1937 r., był skazujący, chociaż wymiar kary dość niski — 3 lata więzienia. Nie przesądzając w tym miejscu kwestii winy skazanych, trzeba zauważyć, iż wygłoszenie przemówienia na takim forum, niezależnie od wyrażonych treści, mogło być zakwalifikowane jako przestępstwo w rozumieniu kodeksu karnego. We wrześniu 1939 r. Dembiński odmówił wyjazdu do Moskwy na polecenie władz partii i został rozstrzelany przez Niemców w sierpniu 1941 r. w Hancewiczach na Grodzieńszczyźnie. W 1944 r. zginął Bujnicki. Na podstawie relacji Anny Jędrzychowskiej wiadomo, że w grudniu 1941 r. sąd specjalny Państwa Podziemnego skazał zaocznie na karę śmierci m.in. S. Jędrzychowskiego, H. Dembińskiego i T. Bujnickiego za współpracę z władzami ZSRR „na szkodę Rzeczypospolitej”⁹⁰.

Ewolucja środowiska wywoływała najdalej idącą podejrzliwość MSW. Wojewoda wileński płk Ludwik Bociański osobiście doszukiwał się ukrytej promocji komunizmu w poczynaniach środowiska skupionego wokół Szkoły Nauk Politycznych, ostro krytykował działalność W. Staniewicza⁹¹. Wydział Bezpieczeństwa Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie prowadził stałą obserwację SNP. Te podejrzania — narosłe wokół „sprawy Dembińskiego”, powiązane z krytyką Baczyńskiego⁹² — dodatkowo uzasadniał choćby fakt asystentury u Sukiennickiego obywatela Litwy — Franciszka Ancewicza, który nielegalnie schronił się w Polsce w obliczu represji, jakie władze w Kownie stosowały wobec ruchu socjaldemokratycznego⁹³. Wiktora Sukiennickiego dość powszechnie, ale bezpodstawnie uważano za „protektora” Henryka Dembińskiego i patrona skupionej wokół SNP komunizującej grupy⁹⁴. W prasie środowisko to było oskarżane o pracę dla wywiadu sowieckiego.

Niełatwe do obrony w Polsce lat trzydziestych ideały liberalnej demokracji i spuścizna myśli federalistycznej — jak zaświadcza sam cytowany powyżej świadek epoki — tworzyły etos wileńskiej grupy. Miłoszowska *Rodzinna Europa* i jego *Zniewolony umysł* to klucz do psychologii środowi-

⁹⁰ Por. A. Jędrzychowska, *Po prostu i zygaktem*, Warszawa 1965, s. 203–205 (dokładny choć tendencyjny opis ewolucji środowiska lewicy akademickiej w Wilnie); o H. Dembińskim por. pogląd A. Stawiarskiej, *Z diablem na kulaki*, „Gazeta Wyborcza” nr 189, 14–15 VIII 1999, s. 18–20.

⁹¹ Zapis u Szembeka, por. *Diariusz i teki Jana Szembeka* [rok 1936], oprac. T. Komarnicki, t. 2, Londyn 1965, s. 188.

⁹² Patrz niżej.

⁹³ Por. S. Świaniewicz, *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*, s. 61. Doktorantem S. Świaniewicza był inny Litwin, mgr Łuksza, później wydany z Polski.

⁹⁴ Gdy w 1942 r. Sukiennicki spotkał w Jerozolimie Cezarę Jędrzejewiczową, ta ostatnia wprost wyraziła swoje pozytywne zaskoczenie faktem, że nie wybrał on współpracy „z nimi”, tj. komunistami w ZSRR, jak np. S. Jędrzychowski. Por. W. Sukiennicki, *Legenda i rzeczywistość*, s. 61.

ska, które tworzyło Instytut. Na tym tle zaś miejsce niezastąpione przyznać trzeba oddziaływaniu osobowości Mariana Zdziechowskiego⁹⁵. Stanisław Swianiewicz pisał po latach o oddziaływaniu „ducha umysłowości naszego wielkiego rektora”, a Miłosz w eseju *Religijność Zdziechowskiego* artykułował rolę jego filozofii katolickiego pesymizmu z perspektywy pokolenia wychowanego w niepodległej Polsce⁹⁶. Przyszły autor *Rodzinnej Europy* pisał o potwierdzonym katastrofizmie autora *W obliczu końca*, o jego anachronicznym konserwatyzmie, o polskim kompleksie „nie wysłuchanej Kasandry”⁹⁷. Trafny to sąd o spadkobiercy historiozofii Zygmunta Krasińskiego i analityku „wplywów rosyjskich na polską duszę”⁹⁸. Znaczenie myśli historycznej Zdziechowskiego dostrzeżono w pełni dopiero o wiele później, po doświadczeniach II wojny światowej, lecz już w realiach międzywojennych oddziaływał jego typ wrażliwości etycznej⁹⁹. Nie uważano go za sowietologa. Dla współczesnych ten historyk literatury i komparatysta był przede wszystkim „monografistą podstaw duchowych kultury nowoczesnej” i „psychologiem narodów słowiańskich” — jak mówił w 1933 r. rektor USB Kazimierz Opoczyński¹⁰⁰. Marian Zdziechowski nie stał się „patronem” Instytutu, lecz jego idee miały wpływ na światopogląd sowietologów wileńskich. Niewątpliwie w ograniczonym stopniu wpływały one na rozwój poglądów Sukiennickiego, ale na pewno poważnie inspirowały Jasinowskiego i Swianiewicza. Umysłowość Zdziechowskiego oddziaływała nie tylko przez ostrą krytykę cywilizacji przemysłowej i syntezę *Pesymizm. Romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*, ale i przez warsztat rusycysty. Jubileusz pięćdziesięciolecia pracy naukowej, który autor *Mesjanistów i słowianofików* obchodził w czerwcu 1933 r., zorganizowano w Krakowie pod patronatem PAU i Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej. Pokłosiem tego przedsięwzięcia stała się księga pamiątkowa *Z zagadnień kulturalno-literackich Wschodu i Zachodu* przygotowana z wydatnym udziałem rosyjskiej emigracji¹⁰¹.

⁹⁵ Zob. S. Swianiewicz, *U.S.B. w perspektywie historycznej*, „Zeszyty Historyczne” 55, 1981, s. 95–106.

⁹⁶ Por. Cz. Miłosz, *Religijność Zdziechowskiego*, „Znak” 33, 1981, s. 514.

⁹⁷ O Zdziechowskim por. też uwagi M. Króla, *Zdziechowski: historiozoficzne przewidywanie przyszłości*, „Znak” 33, 1981, s. 506–508 oraz A. Walickiego, *Zdziechowski: eschatologia a milenaryzm*, s. 508–511; E. N. Wesolowska, *Działalność przed katastrofą*, Lublin 1992; J. Krasicki, *Eschatologia i mesjanizm. Studium światopoglądowe Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1994; J. Burzacka, *Marian Zdziechowski. Rys biograficzny*, w: Idem, *Ideał a rzeczywistość*, Warszawa 1982; o miejscu Rosji w biografii intelektualnej Mariana Zdziechowskiego Z. Opacki, *W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego do roku 1914*, Gdańsk 1996; o historiozofii Zdziechowskiego nadal podstawowa praca: J. Skoczyński, *Pesymizm filozoficzny Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1983 (brak tu szerszej analizy spraw bolszewizmu w myśli Zdziechowskiego); por. też, ks. W. Meysztowicz, op. cit., s. 220–223.

⁹⁸ Por. M. Zdziechowski, *Wpływy rosyjskie na polską duszę*, w: Idem, *Wybór Pism*, Kraków 1993, s. 483–515 (pierwodruk całości w 1920 r.).

⁹⁹ Por. J. Zadencki, *Aktualny anachronizm Mariana Zdziechowskiego*, w: Idem, *Wobec despotyzmu wolności*, Kraków 1996, s. 93–102; M. Zdziechowski, *Widmo przyszłości. Szkice historyczno-publicystyczne*, Wilno 1939, s. 227–332.

¹⁰⁰ Cyt. za: C. Zgorzelski, *Mistrzowie i ich dzieła*, Kraków 1983, s. 11.

¹⁰¹ Por. *Z zagadnień kulturalno-literackich Wschodu i Zachodu*, red. W. Lednicki, Wilno 1933.

Nie było przypadkiem, że pierwsza polska koncepcja Instytutu Europy Wschodniej pojawiła się w czasie intensywnie dyskutowanej w historiografii kwestii tożsamości Europy środkowej, jej miejsca w historii powszechnej, geograficznych granic regionu i jego stosunku do Wschodu¹⁰². Ten znaczący problem metodologiczny stanął po I wojnie światowej, był przedmiotem obrad Międzynarodowych Kongresów Nauk Historycznych w Brukseli (1923), Oslo (1928) i Warszawie (1933), a w Polsce zyskał wyraz w wystąpieniach Oskara Haleckiego i Marcellego Handelsmana — czołowych reprezentantów polskiej nauki historycznej, profesorów Uniwersytetu Warszawskiego¹⁰³. Problem ten można by zamknąć słowami Pawła Milukowa, który napisał trafnie: „Geografia i etnografia okazały się, jak zresztą należało się spodziewać, czynnikami bez porównania bardziej stałymi aniżeli zamiary partii politycznych i decyzje międzynarodowych kongresów”¹⁰⁴.

Osobne uwagi byłyby potrzebne dla pokazania miejsca Instytutu Europy Wschodniej na tle niemieckich koncepcji Ostforschung¹⁰⁵. Wspomnienia S. Swianiewicza sygnalizują epizod przerwanych z powodów politycznych kontaktów między ośrodkiem wileńskim a królewieckim Institut für osteuropäische Wirtschaft. Dyrektorem ośrodka w Królewcu był od 1931 r. badacz młodszej generacji Theodor Oberländer, po 1933 r. aktywny polityk hitlerowski — zarazem wybitny specjalista w dziedzinie przeludnienia agrarnego w Polsce¹⁰⁶. Z jego inicjatywy i pod jego kierownictwem w 1936 r. grupa niemieckich badaczy¹⁰⁷ złożyła wizytę w Instytucie na zaproszenie rektora Witolda Staniewicza. Do rewizyty delegacji polskiej w Królewcu nie doszło z powodu niezrozumiałych dla Swianiewicza obiekcji warszawskiego

Tam artykuł Lednickiego, *Zdziechowski — rusycysta* (s. 1–33). W tej sprawie Lednicki do Zdziechowskiego, 31 X i 11 XI 1933. BUWil., f. 33, 535. Przemówienie Zdziechowskiego na tych obchodach w: idem, *Wybór pism*, s. 15–21.

¹⁰² Por. O. Halecki, *Que-ce-que l'Europe orientale?*, „Bulletin d'Information des Sciences Historiques en Europe Orientale” 6, 1934, s. 82–93, idem, *Der Begriff der osteuropäischen Geschichte*, „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte” 9, 1934, s. 1–21; idem, *Historia Europy — jej granice i podziały*, tł. J. M. Kłoczowski, Lublin 1994.

¹⁰³ W dyskusji uczestniczył też historyk czeski J. Bidlo. Por. refleksje P. Wandycz w: *Historiografia krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Polska — Czechosłowacja — Węgry — Rumunia — była Jugosławia — Bułgaria*, Lublin 1997, s. 21–45.

¹⁰⁴ Zob. P. Milukow, *Aleksander Lednicki jako rzecznik polsko-rosyjskiego porozumienia*, „Przegląd Współczesny” 17, 1939, 68 (203), s. 25–73.

¹⁰⁵ Por. studium H. Olszewskiego, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa 1982; B. Piotrowski, *W służbie rasizmu i bezprawia. „Uniwersytet Rzeszy” w Poznaniu (1941–1945)*, Poznań 1984; idem, *Uniwersytet w Królewcu (Königsberg) a Europa Wschodnia XIX i XX wieku*, „Studia Historica Slavo-Germanica”, t. 20, 1995, s. 3–28.

¹⁰⁶ T. Oberländer, *Agrarüberbevölkerung Polens*, Königsberg 1931.

¹⁰⁷ T. Oberländer, ur. 1905 r. w Turyngii, absolwent Landwirtschaftliche Hochschule w Berlinie, od 1929 r. pracownik Instytutu w Królewcu, docent Politechniki Gdańskiej, czterokrotnie podróżował do ZSRR w latach 1930–1937, zwiedził też Polskę i kraje bałtyckie, członek NSDAP od 1933 r., autor kilkudziesięciu publikacji z zakresu problematyki rolnictwa i transformacji wsi w Europie Środkowo-Wschodniej, zwolennik wykorzystania sprawy ukraińskiej w latach 1941–1944 w polityce Rzeszy — na tym tle w ostrym konflikcie z Erichem Kochem, komisarzem Rzeszy dla obszarów Ukrainy, minister ds. wysiedlonych w rządzie kanclerza Adenauera.

MSZ¹⁰⁸. Mimo to kontakty obydwu badaczy uległy zacieśnieniu¹⁰⁹. Przejściowo dobre stosunki polsko-niemieckie (1934–1938) stwarzać mogły korzystny klimat, nieosiągalny w latach weimarskich, ale równoczesna hitleryzacja „badań wschodnich” w Niemczech te możliwości bardzo ograniczała.

Swianiewicz gościł w Królewcu jesienią 1936 r.¹¹⁰ Autor monografii o gospodarce Rzeszy hitlerowskiej korzystał też z wydatnej pomocy Niemców, gdy, prowadząc studia nad etatyzmem niemieckim, przebywał w Hamburgu i Kilonii, a wcześniej w Osteuropa-Institut we Wrocławiu. Trzeba podkreślić w tym miejscu systematyczne zainteresowanie badaczy niemieckich sprawami polskich studiów nad ZSRR i Europą Wschodnią. Podobnie jak w Polsce wysoka ocena dorobku naukowego Wilnian sąsiadowała tu z ostrą krytyką SNP jako placówki „komunistycznej”¹¹¹.

Na kształcie dorobku wileńskiego ośrodka zaważyły dokonania dwóch osobowości — Stanisława Swianiewicza¹¹² i Wiktora Sukiennickiego. Obydwaj stworzyli od podstaw warsztat badań sowietologicznych, ale też pozostawili dzieła, których wartość przekracza perspektywę tamtej epoki, zwłaszcza dlatego, że koncepcje te nie służyły publicystyce.

Wiktor Sukiennicki¹¹³, docent i zastępca profesora (Jerzego Landego)¹¹⁴ na Wydziale Prawnym USB, był historykiem i teoretykiem prawa o znacznym dorobku naukowym już w latach poprzedzających utworzenie Instytutu Europy Wschodniej. Urodził się 25 lipca 1901 r. w Aleksocie na

¹⁰⁸ Por. S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, s. 17–20, oraz bardzo tendencyjną, choć o dużej wartości źródłowej, pracę: *Oberländer. Przez „Ostforschung”, wywiad i NSDAP, do rządu NRF*, oprac. A. Drożdżyński. J. Zaborowski, Poznań 1960.

¹⁰⁹ Korespondencja Swianiewicza z Oberländerem w związku z publikacją książki *W cieniu Katynia*, Paryż 1976, wyd. 1 (list polskiego sowietologa z 9 III i odpowiedź Oberländera z 2 IV 1977), IPMS, KOL. 260.

¹¹⁰ S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, s. 20.

¹¹¹ Czołowy niemiecki organ studiów wschodnich, kwartalnik „Osteuropa”, pisał o środowisku wileńskiej SNP w 1936 r. w stylu właściwym propagandzie III Rzeszy. „Szkoła wyższa stała się [...] w pewien sposób mimowolną centralą propagandy moskiewskiej” — twierdzono w niepodpisanym artykule poświęconym przeglądowi „badań wschodnich” w Europie Centralnej. „Czołowi agenci komunizmu w Polsce północno-wschodniej, w Wilnie i w klubach literackich tego miasta składali się nierzadko z dawnych słuchaczy tej Szkoły, a zagrożenia płynące z jej strony [...], dołąd nie zauważane przez opinię publiczną zostały teraz wykazane. Cel Szkoły Wyższej i Instytutu powinien polegać na tym, aby podejmowane były istotnie uczciwe badania naukowe. Czy to jest możliwe, oto właśnie problem, gdyż Szkoła wzmocniła we wschodniej Polsce siły żydostwa, w dużym stopniu komunistyczne, a także prowadzi do wyjątkowego wzrostu znaczenia elementów białoruskich”. Tak w odredakcyjnym artykule pt. *Die Hochschule für Politik in Wilna*, „Osteuropa”, Berlin, t. 9, 1935/1936, s. 144–145.

¹¹² Właściwe brzmienie nazwiska uczonego: Świaniewicz uległo zamianie na Swianiewicz już przed wojną, ale spotykamy w ówczesnej literaturze obie wersje.

¹¹³ Z materiałów biograficznych nowe informacje wnoszą zwłaszcza: H. Zasztowl-Sukiennicka, „Życiorys Wiktora Sukiennickiego”, IPMS, KOL. 214, mszp. s. 1–6, oraz idem, „Życiorys Haliny Sukiennickiej” (tam wiele o W. Sukiennickim), IPMS, KOL. 435/1, mszp. s. 1–21; z niepublikowanych autobiograficznych prac W. Sukiennickiego, „Najdawniejsze wspomnienia” (fragment), IPMS, KOL. 214, mszp., s. 1–13, idem, *Ruskij-łi ja. łli Polak?*, IPMS, KOL. 214, mszp., s. 1–7 oraz dwa fragmenty wspomnień bez tytułu, IPMS, KOL. 214, mszp., s. 1–10.

¹¹⁴ Jerzy Lande, uczeń L. Petrażyckiego, prof. USB i UJ, badacz związany z kierunkiem psychologii na gruncie nauki prawa.

Kowieńszczyźnie. Był absolwentem gimnazjum w Rybińsku nad Wołgą¹¹⁵. Podobnie jak Swianiewicz należał do generacji, której losy określił przełomowy fakt odzyskania niepodległości i restytucji uniwersytetu w Wilnie¹¹⁶. Studia prawnicze rozpoczął jesienią 1919 r. na USB. Naukę przerwał odbywając służbę wojskową w czasie wojny polsko-sowieckiej w 1920 r.

Ważne miejsce w jego biografii zajmuje idea restytucji tradycji filareckiej na USB¹¹⁷. Władze Uniwersytetu nie zezwoliły na rejestrację towarzystwa pod tą nazwą, uznając, że ta historyczna idea nie może zostać zawłaszczona przez środowiska liberalne i lewicowe¹¹⁸. Sukiennicki utworzył więc Stowarzyszenie Młodzieży Postępowej. W tym okresie był członkiem radykalnego społecznie PSL-Wyzwolenia. Te doświadczenia pozostały nie bez wpływu na ukształtowane wówczas i utrwalone w przyszłości opinie.

Pobyt w Paryżu i doktorat na Sorbonie stały się przełomem w jego biografii twórczej¹¹⁹. Obok zainteresowań prawem międzynarodowym Sukiennicki wiele uwagi poświęcał teorii prawa¹²⁰. Przyszły sowietolog dał się poznać jako analityk przemian pojęcia suwerenności w historii, zyskując uznanie w zachodnich środowiskach naukowych¹²¹. Sukiennicki był w skali europejskiej prekursorem tezy o ewolucji rozumienia suwerenności w Europie nowożytnej: od absolutyzacji suwerenności państwa (czasy absolutyzmu i merkantylizmu) do form integracji ponadnarodowej (federacyjnej)¹²². Wywód polskiego prawnika brzmiał prowokująco: „w wieku XX-tym nie ma państw w pełni suwerennych”, a po I wojnie światowej Europa wkroczyła w erę zmierzchu klasycznego pojmowania suwerenności. Oparta na tym założeniu teza doktorska wzbudziła kontrowersje wśród prawników francuskich, a jeszcze większe w Wilnie¹²³.

Niełatwo było zaakceptować to stanowisko zaledwie kilka lat po przywróceniu niepodległości Polski. Z dzisiejszej perspektywy jednak nie ma wątpliwości, że było tam zawarte właściwe rozpoznanie ewolucji historycznej. Poza tym przedstawiając swoją tezę, Sukiennicki kierował się prze-

¹¹⁵ H. Zasztów-Sukiennicka, „Życiorys Wiktora Sukiennickiego”, s. 1–6.

¹¹⁶ Od końca 1917 r. należał do POW w powiecie kowieńskim, w 1920 r. jako ochotnik wstąpił do WP. Swianiewicz także przeszedł przez POW, którego był komendantem w Dyneburgu. O młodości Sukiennickiego szerzej jego autobiograficzne „Najdawniejsze wspomnienia”, IPMS, KOL. 214, mszp., s. 1–13.

¹¹⁷ H. Sukiennicka, „Życiorys Wiktora Sukiennickiego”, s. 2.

¹¹⁸ S. Swianiewicz, *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*, s. 52–53 oraz „Życiorys Haliny Sukiennickiej”, s. 2.

¹¹⁹ W. Sukiennicki, „Curriculum vitae”, IPMS, KOL. 214, mszp, s. 1–2.

¹²⁰ W. Sukiennicki, *Teoria prawa* [skrypt, mszp. powiel.], Wilno 1934; idem, *Filozofia prawa* [skrypt, mszp. powiel.], cz. 1–2, *Starożytność, Średniowiecze, Czasy nowe*, Wilno 1938.

¹²¹ W Paryżu Sukiennicki wiele publikował w zakresie prawa konstytucyjnego, zob. np: idem, *L'évolution du régime en Pologne: du gouvernement anti-parlementaire à la „dictature parlementaire”*, „Yearbook of the International Institute of Public Law” (Paris), 1930; idem, *Deux ans de l'histoire constitutionnelle de la Pologne*, „Yearbook of the International Institute of Public Law” (Paris), 1931.

¹²² Zob. W. Sukiennicki, *La souveraineté des Etats en droit international moderne*, préf. A. de Lapradelle, Paris 1927.

¹²³ H. Sukiennicka, „Życiorys Wiktora Sukiennickiego”, s. 3.

świadczaniem, że prawo międzynarodowe musi wypracować, rozwinąć i utrwalić normy instytucjonalne, które pozwolą na koegzystencję wielu narodowości w jednym organizmie państwowym¹²⁴. Absolutyzacja państwa narodowego wyklucza stabilny pokój i nie daje się pogodzić z wymaganiami, które XX w. postawił przed prawem międzynarodowym, tworząc system Ligi Narodów — tak bardzo ułomny, lecz pożądany jako kierunek przyszłej ewolucji. Pod wpływem kryzysu instytucji genewskiej polski teoretyk suwerenności zwątpił jednak „w efektywność prawa i organizacji międzynarodowych”; to też podyktowało zainteresowania badawcze teorią ustroju ZSRR¹²⁵.

Po powrocie do kraju w końcu 1926 r. odbył aplikację w Prokuraturii Generalnej w Warszawie i został wpisany na listę adwokatów, lecz z zainteresowań badawczych nie zrezygnował¹²⁶. Sukiennicki wiele podróżował po Europie Zachodniej, odbywał staże badawcze na wydziałach prawnych uniwersytetów w Wiedniu, Kolonii i Rzymie oraz w renomowanej Akademii Prawa Międzynarodowego w Hadze (1928)¹²⁷. W tym czasie pozostawał w kręgu inspiracji niemieckiego liberalnego konstytucjonalizmu Hansa Kelsena i z pewnością też jego prawniczej analizy teorii „dyktatury proletariatu”¹²⁸.

Pierwszą pracą Sukiennickiego w języku polskim była rozprawa z pogranicza prawa i ekonomii, poświęcona pruskiej polityce kolonizacyjnej w Wielkopolsce w latach 1886–1919, której wnikliwość uwydatniono w licznych, pozytywnych recenzjach¹²⁹. Pisał tę pracę pod wpływem sugestii Witolda Staniewicza. Autor łączył tu udanie analizę tekstu jurydycznego i syntetyczne spojrzenie na gospodarczy bilans antypolskiej polityki państwa pruskiego.

Habilitacja z dziedziny teorii prawa międzynarodowego utwierdziła wysoką pozycję badacza w nauce¹³⁰. Katedra prawa politycznego na USB

¹²⁴ Znane było Sukiennickiemu stanowisko H. Kelsena, idem, *Technika prawa narodów a organizacja pokoju*, „Przegląd Współczesny” 14, 1935, s. 36–55. Por też z tego zakresu refleksje J. Bardacha: *Unia polsko-litewska — jej treści i dziedzictwo*, w: *Symbolae historico-iuridicae Lodzenses Julio Bardach dedicatae*, Łódź 1997, s. 17–26; podsumowanie swych poglądów Sukiennicki zawarł w eseju *Polityczne konsekwencje błędu semantycznego*, „Zeszyty Historyczne” 72, 1985, s. 18–34 (tam jego rozumienie tradycji prawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów).

¹²⁵ W. Sukiennicki, „Russkij—li ja, ili Polak?”, s. 3.

¹²⁶ H. Sukiennicka, „Życiorys Wiktora Sukiennickiego”, s. 2, i „Życiorys Haliny Sukiennickiej”, s. 4.

¹²⁷ W. Sukiennicki, „Curriculum vitae”, IPMS, KOL. 214.

¹²⁸ H. Kelsen, *Sozialismus und Staat*, Leipzig 1923. Nie wywarł natomiast wpływu na Sukiennickiego Carl Schmitt, mimo znaczenia jego prac *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, München 1926 i *Diktatur*, wyd. 2, München 1928.

¹²⁹ W. Sukiennicki, *Pruska polityka kolonizacyjna na ziemiach polskich 1886–1919. Zarys pruskiego ustawodawstwa rentowego*, przedm. W. Staniewicz, Warszawa 1931 oraz idem, *Sprawa sukcesji przez Polskę uprawnień rentowych państwa pruskiego wynikłych z jego akcji kolonizacyjnej na Wschodzie. Przyczynek do wykładni art. 256 Traktatu Wersalskiego*, Wilno 1931.

¹³⁰ W. Sukiennicki uzyskał ventam legendi na podstawie rozprawy: *O podstawach obowiązującego prawa narodów. Studium prawnicze*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 5, 1929 [odbitka ss. 95]. Referentami habilitacji byli W. Komarnicki i S. Glaser.

była wszak obsadzona już od 1922 r. przez Wacława Komarnickiego, z którym stosunki Sukiennickiego nie układały się najlepiej. Gdy w 1929 r. Jerzy Lande przeniósł się do Krakowa, gdzie objął katedrę filozofii prawa UJ, Sukiennickiego powołano na opuszczone stanowisko w charakterze zastępcy profesora i kontrakt ten corocznie odnawiano. Wniosek o mianowanie go profesorem nadzwyczajnym został odrzucony przez ministerstwo WRiOP. Decyzję tę umotywowano jego habilitacją w zakresie prawa międzynarodowego, a nie filozofii prawa, ale doszukiwano się w tej sprawie podtekstu politycznego¹³¹. Antoni Peretiałowicz podjął wówczas inicjatywę powołania sowietologa na katedrę teorii prawa w Poznaniu, ale stanowisko ministerstwa WRiOP również było negatywne¹³². S. Swianiewicz zaznacza w swych wspomnieniach, że odważna i nowatorska teza doktorska o przeobrażeniach historycznych w rozumieniu suwerenności mogła być otworzyć jej autorowi drogę do profesury w jednym z poważniejszych ośrodków uniwersyteckich w Europie Zachodniej¹³³. Tak się jednak nie stało. Na wydziale prawnym USB Sukiennicki wykładał historię doktryn polityczno-prawnych i filozofię prawa¹³⁴, w SNP natomiast — historię rewolucji bolszewickiej, „teorię i praktykę państwa radzieckiego”, „historię ruchów rewolucyjnych w Rosji od początku XIX w.”, dzieje stosunków międzynarodowych w Europie Wschodniej oraz sowieckie ustawodawstwo konstytucyjne. W czerwcu 1934 r. Sukiennicki odbył podróż badawczą do ZSRR, głównie w celu nawiązania kontaktów z sowieckimi prawnikami, z czego wszakże nic nie wyszło¹³⁵.

We wrześniu 1939 r. został zmobilizowany jako oficer rezerwy¹³⁶. Podobnie jak Swianiewicz, Sukiennicki nie uniknął aresztowania przez sowieckie organa bezpieczeństwa. Stało się to w czerwcu 1941 r., podczas wielkich deportacji ludności anektowanych przed rokiem państw bałtyckich, a więc w przededniu agresji Niemiec hitlerowskich na ZSRR. W śledztwie NKWD nie postawiło mu jednak zarzutów związanych z pracą w Instytucie Europy Wschodniej¹³⁷.

Obóz w Krasnojarsku Sukiennicki opuścił 29 sierpnia 1941 r. Na propozycję Stanisława Kota¹³⁸ od 20 stycznia 1942 r. pełnił obowiązki kierownika Referatu Interwencyjnego z tytułem radcy Ambasady RP. Do Iranu przybył z oddziałami gen. Władysława Andersa we wrześniu 1942 r. W Teheranie utworzył przy współpracy Stanisława Kościałkowskiego To-

¹³¹ Stanowisko ministerstwa w tej sprawie, korespondencja z Wydziałem Prawa USB i wnioski o zatrudnienie W. Sukiennickiego na stanowisku zastępcy profesora z lat 1932–1938, AAN, zesp. Ministerstwo WRiOP, t. 6159 (akta personalne).

¹³² Zob. W. Sukiennicki, *Legenda i rzeczywistość*, s. 40.

¹³³ S. Swianiewicz, *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*, s. 58–59.

¹³⁴ Zob. W. Sukiennicki, *Filozofia prawa*, passim.

¹³⁵ „Życiorys Halny Sukiennickiej”, s. 7–8. Sowiecki prawnik A. Paszukanis odmówił spotkania z Sukiennickim.

¹³⁶ H. Zasztowt-Sukiennicka, „Życiorys Wiktora Sukiennickiego”, s. 2.

¹³⁷ Stąd wyrok był stosunkowo „łagodny” i nie oznaczał kary śmierci. Szerzej: szkic autobiograficzny „Ruskij–li ja, ili Polak?”, s. 1–6.

¹³⁸ IPMS (fragmenty wspomnień Sukiennickiego — bez tytułu), KOL. 214, s. 5.

warzystwo Studiów Irańskich, równocześnie pracował w kierowanym przez S. Swianiewicza Biurze Studiów Bliskiego i Środkowego Wschodzie, zorganizowanym w ramach agend Centrum Informacji na Wschodzie (z siedzibą w Jerozolimie), które podlegało Ministerstwu Informacji i Dokumentacji. Objął też kierownictwo Komisji Badawczej Ministerstwa Sprawiedliwości¹³⁹. Do Londynu przyjechał w lutym 1943 r. W tym okresie napisał dla Ministerstwa Prac Kongresowych studium pt. „Zmiany prawne i polityczne na terytorium RP wprowadzone przez władze radzieckie i Komitet Lubelski”¹⁴⁰. Dla rządu RP przygotowywał memorandum w sprawie zbrodni katyńskiej, które miało być przedłożone Międzynarodowemu Trybunałowi Wojskowemu w Norymberdze. W latach 1944–1947 Sukiennicki był organizatorem i dziekanem Polskiego Wydziału Prawa Uniwersytetu Oksfordzkiego¹⁴¹. Miał swój udział w utworzeniu Instytutu Wschodniego „Reduta” w 1947 r.¹⁴² Jak pisała Halina Sukiennicka, pozostanie na emigracji sowietolog uważał za bezdyskusyjne. Był inicjatorem i prezesem Społeczności Akademickiej USB w Londynie. W latach 1952–1957 pracował w redakcji rozgłośni polskiej Radia „Wolna Europa” w Monachium¹⁴³.

W 1959 r. Sukiennicki przyjechał do Stanów Zjednoczonych i osiadł na stałe w Kalifornii. Na początku lat sześćdziesiątych rozpoczął pracę w Instytucie Hoovera przy Uniwersytecie Stanforda w Kalifornii¹⁴⁴. Nie zrezygnował w tym emigracyjnym okresie życia ze studiów sowietologicznych¹⁴⁵. Wiele publikował w wydawnictwach paryskiego Instytutu Literackiego¹⁴⁶. Najpoważniejszym przedsięwzięciem w amerykańskich latach jego

¹³⁹ Zob. „Sprawozdanie dra Wiktora Sukiennickiego z pracy w Ośrodku Studiów Ministerstwa Informacji i Dokumentacji w Londynie za czas do 13 IV 1944 r.”, IPMS, KOL. 214, s. 1–14.

¹⁴⁰ Rozwija ten wątek ważne studium pt. „Państwo jako narzędzie ucisku i przemocy” (mszp. popr. w 1947 r.), tekst przeznaczony dla Ministerstwa Informacji i Dokumentacji w Londynie. W papierach Sukiennickiego z lat 1942–1947 znajdujemy też fragmenty nieukończonych i niepublikowanych prac sowietologicznych: „Stosunki polsko-rosyjskie w dziejach” (mszp.), „Warunki i okoliczności tzw. wcielenia polskich ziem wschodnich do ZSRR” (mszp., pisane w okresie VIII–X 1943), „Stosunki i współpraca niemiecko-rosyjska ze szczególnym uwzględnieniem okresu lat 1939–1941” (konspekt, mszp.), „Sowiecki Komsomol” (konspekt, mszp.), „Przystęga Stalina” (mszp.), „Amerykańska wzięta konfrontacji z Moskwą” (mszp.), „Przyczyny istotne i pozorne konfliktu polsko-sowieckiego” (mszp.), „Historia Armii Polskiej w ZSRR” (mszp.), „The Poles in Russia” (mszp.), IPMS, KOL. 214.

¹⁴¹ Polish Faculty of Law w ramach Oxford University (1945–1947).

¹⁴² Były to wykłady wygłaszane w ośrodku studiów wschodnich „Reduta”. Wśród prelegentów byli także: T. Schaetzel, S. Kościalkowski, J. Jędrzejewicz, S. Swianiewicz, a szczególnie J. Niezbrzycki (R. Wraga). Obszerna spuścizna, IPMS, KOL. 413; T. Jankowski, „Dziesięciolecie Instytutu Wschodniego Reduta”, KOL. 413/14 (mszp); por. też M. Wolański, *Kierunki działalności i funkcje Instytutu Wschodniego „Reduta”*, „Przegląd Wschodni”, t. 5, 1/17, 1998, s. 171–182.

¹⁴³ H. Zasztowt-Sukiennicka, „Życiorys Wiktora Sukiennickiego”, s. 5.

¹⁴⁴ Szerzej omawia te sprawy „Życiorys Haliny Sukiennickiej”, s. 19–21.

¹⁴⁵ Z tych badań zob. W. Sukiennicki, *Pół wieku rewolucji rosyjskiej*, Paryż 1967. Por. też: idem, *Kolumbowy błąd. Szkice z historii, teorii i praktyki sowieckiego „komunizmu”*, Paryż 1959; idem, *Rewolucja zawczasu zapowiadana*, „Kultura” (Paryż) 1957, 12/122, s. 24–60, oraz *O Leninie*, „Kultura” 1957, 7–8/117–118, s. 25–44.

¹⁴⁶ Z prac ważniejszych W. Sukiennickiego: *Moskwa a Ukraina po klęsce Niemców w 1918 roku*, „Zeszyty Historyczne” 5, 1964, 133–143; *Wilno u schyłku rządów carskich*, „Zeszyty Historyczne” 17, 1970, s. 56–126; *Amerykański memoriał Paderewskiego (1917)*, „Zeszyty Historycz-

biografii stała się ściśle historiograficzna praca nad wyczerpującą syntezą przeobrażeń wewnętrznych narodów Europy Środkowo-Wschodniej w dobie I wojny światowej¹⁴⁷. Maszynopis tej pracy (nieukończony), pisanej po angielsku stał się podstawą dwutomowej książki *East-Central Europe 1914–1918. From Foreign Domination to National Independence* (1988)¹⁴⁸. Powojenną sowietologię amerykańską oceniał na ogół krytycznie, zarzucał tym badaniom, iż przybrały „dogmatyczny charakter”.

Wiktor Sukiennicki zmarł w Kalifornii 10 kwietnia 1983 r. Nawładzając do emigracyjnych lat sowietologa Andrzej Walicki nazwał Sukiennickiego „postacią tragiczną”¹⁴⁹, a Wiktor Weintraub zauważył, że jego opus magnum o Europie Środkowej w dobie Wielkiej Wojny wieńczyły losy tak „trudne i powikłane”¹⁵⁰. W słowach tych jest wiele prawdy. Dzieło sowietologa pozostało niedokończone. W Polsce nie znalazło ani odpowiedniej recepcji, ani potrzebnej kontynuacji.

Artykułem programowym *Marksowsko-leninowska teoria prawa* Sukiennicki wkraczał w problematykę sowietologiczną (1935). W istocie zmierzał do opisu funkcji legitymizacyjnej prawa w sowieckim ustroju totalitarnym, co w naukach prawnych zawsze ma znaczenie kluczowe¹⁵¹. Polski teoretyk prawa projektował szeroko zakrojoną syntezę ewolucji ustrojowej sowieckiego porządku prawno-państwowego w dwudziestoleciu ograniczonym datami przewrotu leninowskiego (1917) i ostatecznej kodyfikacji ładu ustrojowego ZSRR w postaci konstytucji stalinowskiej (1936). Ten zamiar autor spełnił w pracy *Ewolucja ustroju Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w latach 1917–1936 w świetle oficjalnych publikacji władzy radzieckiej*¹⁵². Do obiegu naukowego wszedł tylko tom pierwszy — z trzech projektowanych. Zarządzeniem ministra spraw wewnętrznych gen. Felicjana Sławoja-Składkowskiego cenzura skonflskowała drugi i trzeci tom dzie-

ne” 26, 1973, s. 166–185; *Balfour a Polska*, „Zeszyty Historyczne” 17, 1970, s. 39–55; *Memoriał o sprawie litewskiej złożony przez Władysława Zawadzkiego w Warszawie w listopadzie 1917 roku*, „Zeszyty Historyczne” 30, 1974, s. 69–76; *Początki Ober-Ostu i sprawa Konfederacji W. X. Litewskiego w latach 1915–1916*, „Zeszyty Historyczne” 28, 1974, s. 99–104; *Wojna? — Nie, dialog*, „Zeszyty Historyczne” 43, 1979, s. 16–44.

¹⁴⁷ W. Sukiennicki, *East-Central Europe 1914–1918. From Foreign Domination to National Independence*, Boulder, Colorado 1988, przedm. C. Miłosz, t. 1–2 (rec. J. Bardach KH, 100, 1986, 4, s. 1163–1166). Por. też list do rektora Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie z 9 X 1978 o założeniach przygotowywanej syntezy, IPMS, KOL. 214, s. 1–2, jak też C. Miłosz, *Dwa pożegnania*, „Kultura”, Paryż 6/ 429, 1983, s. 43–51.

¹⁴⁸ Zob. C. Miłosz, op. cit., s. 48, oraz W. Weintraub, *Wiktor Sukiennicki (1901–1983)*, w: idem, *O współczesnych i o sobie. Wspomnienia, sylwetki, szkice literackie*, oprac. S. Barańczak, Kraków 1994, s. 548–551; por. też M. K. Dzielanowski, *Jedno życie to za mało. Kartki z pamiętnika niepoprawnego optymisty*, Warszawa 1994, s. 288.

¹⁴⁹ A. Walicki, *Zniewolony umysł po latach*, wyd. 2, Warszawa 1993, s. 134. Wysoka ocena J. Bardacha, IPMS (korespondencja Sukiennickiego), KOL. 214.

¹⁵⁰ Por. W. Weintraub, op. cit., s. 550.

¹⁵¹ Por. W. Sukiennicki, *Marksowsko-leninowska teoria prawa*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1935, 5–6, s. 145–153, 196–202; bardzo istotny artykuł dla rozwoju poglądów autora: *Kolektywizacja rolnictwa w ZSRR w okresie pierwszej pięcioletki. Studium prawno-polityczne*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1937, 8, 10, oraz: *Ustrój radziecki a konstytucja stalinowska*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2, 1937.

¹⁵² Wilno 1937, t. 1.

ła¹⁵³. Sprawilo to, że dwie te niepublikowane części syntezy bezpowrotnie zaginęły po wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski 17 września 1939 r.¹⁵⁴ Sukiennickiego synteza ustroju ZSRR — napisana po polsku, na języki zachodnie nieprzełożona — pozostała w świecie nieznaną. Nie wywarła zatem takiej inspiracji i nie miała podobnie szerokiej recepcji, jak choćby głośne studia Williama Taracousio¹⁵⁵, Wilhelma Guriana¹⁵⁶, Nicholasa Timaschewa¹⁵⁷ czy Borisa Mirkine'a-Guetzevitcha¹⁵⁸ z zakresu sowieckich doktryn prawa konstytucyjnego i międzynarodowego¹⁵⁹.

Już rewolucja 1905 r. wywarła na ówczesnych obserwatorach sugestywne wrażenie. Ludwik Kulczycki napisał wówczas, że od dalszego obrotu wydarzeń w Rosji w ogromnym stopniu zależy los całej Europy¹⁶⁰. Gdy Sukiennicki patrzył na „nową” Rosję, minęło od tej chwili trzydzieści lat i wileński sowietolog dosłownie powtarzał to głębokie przeświadczenie. Śladami autora *Rewolucji rosyjskiej* zdecydowanie podkreślał całkowity brak zrozumienia „nowej Rosji” na Zachodzie, brak „klucza” do oceny zachodzących tam przeobrażeń. Swój głos pojmował jako wstępny postulat szeroko zakrojonych badań nad porewolucyjną Rosją. Pisał: „Opanowanie nieograniczonej władzy w rozległym imperium przez stanowiącą «kroplę w morzu» mas ludowych grupę skrajnych rewolucjonistów, nieznane dotąd historii ludzkości eksperymenty [...], okropności czerezwyczajek, głód i nędza, całkowita klęska wspieranych przez zwycięską Ententę wojsk białych generałów, stosunkowo szybka odbudowa dzięki przejściu do Nowej Polityki Ekonomicznej [...], mistyka «pięciolatek» z jej patosem gigantycznego budownictwa [...], okupiona dziesiątkami milionów istnień ludzkich, powszechna kolektywizacja wsi i wreszcie potworne «procesy» lat ostatnich — wszystko to były zjawiska zupełnie dla opinii europejskiej niezrozumiałe; z jednej strony imponujące swym niezwykłym rozmachem i egzotyecznością, z drugiej zaś przerażające i wstrząsające do głębi sumieniem nie pozbawionego do reszty skrupułów moralnych człowieka”¹⁶¹. Autor tych słów apelował o uwzględnienie obydwu „stron medalu”.

Studium o ewolucji ustroju ZSRR ma trwałe miejsce na tle ówczesnej światowej literatury sowietologicznej może głównie dlatego, że liczne pro-

¹⁵³ Tom 3 zawierał wyłącznie rozległe aneksy źródłowe z zakresu ustawodawstwa sowieckiego. Przygotowany do druku skład został zniszczony, a w trakcie wojny zaginęła także rękopis wraz z archiwum domowym Sukiennickiego.

¹⁵⁴ H. Sukiennicka do W. Sukiennickiego, 26 XI 1946, IPMS, KOL. 435.

¹⁵⁵ T. V. Taracousio, *The Soviet Union and the International Law*, New York 1935.

¹⁵⁶ Por. W. Gurian, *Bolschewismus als Weltgefahr*, Luzern 1935.

¹⁵⁷ N. Timaschew, *Grundzüge des sowjetrussischen Staatsrecht*, Mannheim 1925; idem (N. Timasheff), *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York 1946.

¹⁵⁸ B. Mirkine-Guetzevitch, *La théorie générale de l'État soviétique*, Paris 1928.

¹⁵⁹ Por. również bardzo ważną rozprawę K. Grzybowskiego, *Soviet Public International Law. Doctrines and Diplomatic Practice*, Leyden 1970, s. 17.

¹⁶⁰ L. Kulczycki, *Rewolucja rosyjska. Od dekabrystów do wędrowni w lud 1825–1870*, Lwów 1909, t. 1, s. 1–8.

¹⁶¹ W. Sukiennicki, *Ewolucja*, s. 7.

blemy pozostawia otwarte, bez przesądzania odpowiedzi za wszelką cenę. W nauce często tak bywa, że sformułowanie nowych pytań badawczych daje więcej niż sama interpretacja. Sukiennicki prowadził badania w warunkach niedostępności dokumentów archiwalnych. Opierał się na warsztacie nauk prawnych, czyli wyłącznie na lekturze tekstu ustaw sowieckich. Nieodzownym wsparciem tej koncepcji miała być analiza języka tekstu prawnego oraz szerokie wykorzystanie metody porównawczej, oczywiście pod warunkiem objęcia spojrzeniem dłuższego czasu. Nie pomijał również Sukiennicki poglądów prawników sowieckich¹⁶². Podobnie jak całe środowisko wileńskie, przywiązywał duże znaczenie do postulatu programowej obiektywności w humanistyce, którą pojmował w sposób pozytywny.

Stosowana przez Sukiennickiego metoda wymaga odrębnej uwagi. Jako cel badacz stawiał zarówno opis realiów wewnętrznych ZSRR, jak też rekonstrukcję dążeń czynników sprawujących władzę. Tylko takie bowiem postawienie sprawy stwarzało szansę oceny tego, co w polityce bolszewików należy do warstwy ideologii, co zaś jest konsekwencją „pragmatyzmu” — wymuszonego przez okoliczności i realia tzw. okresu przejściowego. Propagandowy charakter statystyki oraz fikcyjność „demokratyzmu” ustawodawstwa ZSRR stwarzały podstawowy problem w wykorzystaniu istniejącej bazy źródłowej. Autor oczekiwał krytyki swojej metody — jakże przecież dyskusyjnej. „Wydawnictwa radzieckie [...] — pisał — wszystkie, niemal bez wyjątku, noszą charakter propagandowy: dążą do przedstawienia rzeczywistości nie «rzeczywistej», lecz «urojonej». Najbardziej jednak wypaczając ową «rzeczywistą rzeczywistość», nie mogą się zupełnie z nią nie liczyć”. I dzięki temu właśnie stanowią cenny materiał do poznania tej rzeczywistości. Niebezpieczeństwo zaś ulegania sugestii propagandowej pozostaje w stosunku odwrotnym do ilości wykorzystanego materiału. Dorywcze zapoznanie się z jednym lub kilku wydawnictwami bolszewickimi, jakie przypadkowo trafią w ręce czytelnika, może skłonić go do uznania za prawdziwy przedstawionego tam, propagandowo wypaczonego obrazu rzeczywistości. Skoro się jednak zapozna z większą ilością tych wydawnictw i w szczególności, gdy się je systematycznie studiuje, zestawia i porównuje na dłuższym odcinku czasu, nakładane jeden na drugi obrazy „urojonej rzeczywistości” wzajemnie się znoszą i występuje w sposób dość wyraźny i plastyczny „rzeczywistość rzeczywista”¹⁶³. Czy nie był to sąd zbyt optymistyczny? — skoro sam Lenin nazwał dekrety rewolucyjnego rządu „towarem eksportowym”. Polski badacz nie miał wątpliwości, że opinia Borisa Souvarine’a o Rosji bolszewickiej jako kraju „absolutnego kłamstwa” kryje w sobie wiele prawdy¹⁶⁴. To naturalnie ograniczało, lecz jednak nie przekreślało zupełnie możliwości badań nad ustawodawstwem bolszewickim.

¹⁶² Np. S. Stuczka, *Teoria państwa proletariackiego i włościjańskiego i jego konstytucje*, wyd. 5, Moskwa 1926.

¹⁶³ Zob. Sukiennicki, *Ewolucja*, s. 10.

¹⁶⁴ Por. B. Souvarine, *Staline*, wyd. 5, Paris 1989.

Swianiewicz operował pojęciem „totalizm”. Zawarł w tej kategorii zarówno niemiecki hitleryzm, jak i bolszewizm, bez włączania włoskiego faszyzmu¹⁶⁵. Sukiennicki nie używał pojęcia „totalitaryzm”, ale stosował tożsamy z nim zwrot „monopartyjne państwo totalne”¹⁶⁶. W opisie funkcji państwa „nowego typu” jego analiza całkowicie pokrywa się z tym, co w światowej teorii polityki wyraża pojęcie totalitaryzmu — podstawowa kategoria poznawcza dla powojennej nauki zachodniej i myśli historycznej.

Sukiennicki bardzo obawiał się mimowolnego zatarcia granicy między wiedzą akademicką a publicystyką. To być może sprawiło, że wileński Instytut miał inną funkcję i inny model rozwoju niż np. warszawski Instytut Naukowego Badania Komunizmu¹⁶⁷. Tam bez reszty wzięła górę dydaktyczna tendencja „ostrzegania przed komunizmem”. Tylko w Wilnie udało się zebrać interesującą grupę badawczą. W głoszonych w 1967 r. polemicznych wspomnieniach *Legenda i rzeczywistość* autor nazwał swoje stanowisko „trzecią drogą” myślenia o Rosji porewolucyjnej¹⁶⁸. Postawa ta miała sytuować się pomiędzy opartą na ideologicznych kryteriach apoteozą sowieckiego porządku, tak bliską niektórym zachodnioeuropejskim środowiskom tamtego czasu, a programowym, dydaktycznym potępieniem opartym na wartościowaniu moralnym. Nieporozumieniem było odczytywanie tej postawy jako ukrytej promocji komunizmu, a tak właśnie postrzegał poczynania Sukiennickiego i środowisko SNP konserwatywny dziennik „Słowo” redagowany przez Stanisława Mackiewicza.

Wydarzenia 1939 r. przerwały brutalnie działalność sowietologów wileńskich. Kilka miesięcy przed upadkiem Polski Aleksander Bocheński, publicysta redagowanej przez Jerzego Giedroycia „Polityki”, napisał w recenzji książki Sukiennickiego: „Znaczenie [...] dzieła przekracza ogromnie zagadnienie sowieckie i rozwój teorii marksizmu. Ma ono znaczenie ogólnoludzkie i w epoce kryzysu zasadniczych myśli ustrojowych odświeża niesłychanie pewne kryteria, które radzi w naszej epoce porzucamy dla eksperymentów, które wiodą na bezdroża”¹⁶⁹. Za tymi trafnymi słowami nie poszła jednak szersza dyskusja wokół książki Swianiewicza. Po części zabrakło na to już czasu z powodu wybuchu wojny.

Postać Stanisława Swianiewicza, więźnia obozu w Kozielsku — związana w polskiej świadomości potocznej z rolą niemal naocznego świadka zbrodni katyńskiej — dobrze ilustruje znaczenie sowietologii w szerokim kontekście międzywojennej europejskiej debaty wokół „blasków i cieni” ekonomii liberalnej. Dorobek tego badacza gospodarki państw totalitarnych nie znalazł w Polsce należytej uwagi. Swianiewicz jest bez wątpienia osobowością w polskiej nauce niedocenioną — zwłaszcza jako historyk idei¹⁷⁰.

¹⁶⁵ Dla Swianiewicza nazizm i faszyzm mają wspólną bazę duchową — tj. „młt” rozumiany po Sorelowsku.

¹⁶⁶ Por. W. Sukiennicki, *Ewolucja*, s. 38.

¹⁶⁷ Placówka ta korzystała ze wsparcia finansowego MSZ.

¹⁶⁸ W. Sukiennicki, *Legenda i rzeczywistość*, s. 37–39.

¹⁶⁹ A. Bocheński, „Polityka”, 10 I 1939, cyt. za: S. Swianiewicz, *Wspomnienia*, s. 60–61.

¹⁷⁰ Por. uwagi Z. Hertza o Swianiewiczu, zob. Z. Hertz, *Listy do Czesława Miłosza 1952–1979*, oprac. R. Górczyńska, Paryż 1992, s. 473 (list z 9 IV 1973).

Stanisław Swianiewicz urodził się w Dyneburgu (Daugavpils, Dźwińsk) w 1899 r.¹⁷¹ Wykształcenie średnie otrzymał w gimnazjum matematycznym (szkoła realna) w Dyneburgu i Orle¹⁷². W 1917 r. wstąpił na wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Moskiewskiego. Był studentem tego uniwersytetu w szczególnym dla przyszłego sowietologa okresie Rewolucji Październikowej. Jesienią 1918 powrócił do Dyneburga, który wówczas pozostawał pod okupacją niemiecką. Tu wstąpił do POW. Ważny to moment jego biografii¹⁷³.

Latem 1919 r., rozpoczął służbę wojskową, brał udział w walkach z bolszewikami pod Świącianami oraz nad Dźwiną. W kampanii 1920 r. jako żołnierz V Armii walczył nad Wkrą, a później w bitwie nad Niemnem oraz w Dywizji Litewsko-Białoruskiej. W 1921 r., po demobilizacji, kontynuował studia prawnicze i ekonomiczne na Uniwersytecie Wileńskim. Został uczniem kierującego katedrą ekonomii politycznej Władysława Zawadzkiego¹⁷⁴. W tym czasie zajmował się również publicystyką, zamieszczając artykuły w „Gazecie Krajowej” (organie tzw. Krajowców), w „Słowie” oraz w „Kurierze Wileńskim”, pisząc przeważnie o problemach narodowościowych i gospodarczych. Doktorat z prawa uzyskał w 1927 r. Rok wcześniej ogłosił programową rozprawę pt. *Psychiczne podłoże produkcji w ujęciu Jerzego Sorela*¹⁷⁵. Zawarte tam ustalenia miały podstawowe znaczenie w prowadzonych następnie studiach na ekonomiką państw totalitarnych. Habilitował się na USB w zakresie ekonomii politycznej w 1931 r. na podstawie studium *Lenin jako ekonomista*. Na Uniwersytecie Wileńskim zaczął wykładać w 1928 r. — najpierw na Wydziale Rolnym. W 1931 r. na tym wydziale objął (zastępczo) wykłady po Zawadzkim, który został ministrem skarbu w gabinecie Aleksandra Prystora. Kierował od 1930 r. Sekcją Ekonomiczną w Instytucie Europy Wschodniej w Wilnie. Wyjeżdżał na staże naukowe do Paryża (1925–1926), Wrocławia (1929–1930), Wiednia (1935) oraz Kilonii (1937)¹⁷⁶. Nominację na profesora nadzwyczajnego otrzymał w 1938 r. Do wybuchu wojny wykładał na USB ekonomię polityczną¹⁷⁷. Do 1939 r. Swianiewicz opublikował jeszcze kilka studiów i esejów w zakresie sowietologii¹⁷⁸. W ramach Sekcji Ekonomicznej Instytutu — z W. Zawadzkim i W. Staniewiczem — utworzył ważny zespół badawczy.

¹⁷¹ Por. S. Swianiewicz, *Dzieciństwo i młodość*, Warszawa 1990.

¹⁷² S. Swianiewicz, „Curriculum vitae”, mszp., IPMS, KOL. 260.

¹⁷³ Por. S. Swianiewicz, *Wspomnienia*, s. 48 n.

¹⁷⁴ W. Zawadzki, minister skarbu w rządzie A. Prystora (1931–1933), J. Jędrzejewicza (1933–1934) i Leona Kozłowskiego (1934–1935), konsekwentny zwolennik deflacyjizmu. Por. S. Swianiewicz, *Śp. Profesor Władysław Zawadzki jako teoretyk ekonomii*, „Ekonomista”, t. 39, 1939, s. 1–15.

¹⁷⁵ S. Swianiewicz, *Psychiczne podłoże produkcji w ujęciu Jerzego Sorela*, „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne”, t. 22, 1926.

¹⁷⁶ S. Swianiewicz, „Curriculum vitae”, passim, idem, *W cieniu Katyńia*, s. 17–20.

¹⁷⁷ Zob. S. Swianiewicz, *Ekonomia polityczna* (skrypt wykładów, mszp. powiel.), cz. 1–3, Wilno 1937, ss. 272.

¹⁷⁸ Zob. idem, *Irracjonalne źródła marksowskiej teorii wyciszenia*, „Rocznik Prawniczy Wileński”, t. 8, 1928, ss. 22 (ważne studium z punktu widzenia rozwoju poglądów Swianiewicza).

We wrześniu 1939 r. dostał się do niewoli sowieckiej jako oficer 21 Dywizji Piechoty, internowany był w Kozielsku i więziony w Moskwie (na Łubiance) do sierpnia 1941 r. Po opuszczeniu ZSRR w 1942 r. kierował Biurem Studiów w Centrum Informacji i Dokumentacji w Jerozolimie. Po przybyciu do Londynu (1944) objął stanowisko szefa wydziału wschodniego w Ministerstwie Prac Kongresowych¹⁷⁹. Jako ekonomista został doradcą Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. industrializacji krajów Trzeciego Świata¹⁸⁰, a od 1965 r. profesorem ekonomii kanadyjskiego uniwersytetu St. Mary's w Halifax, wykładał w Notre Dame University (Indiana) i w London School of Economics, został też członkiem brytyjskiego Royal Institute for Foreign Affairs. Zmarł w Londynie w lipcu 1997 r.¹⁸¹

Od 1947 r. Swianiewicz kontynuował studia nad sowieckim modelem uprzemysłowienia¹⁸². Zwierczeniem jego dorobku stała się opublikowana w 1964 r. monografia o roli pracy przymusowej, rozumianej jako czynnik bardzo istotny w procesie industrializacji ZSRR¹⁸³. Praca wywarła znaczny wpływ na dyskusje sowietologów zachodnich i stała się podstawowym, nadal wartościowym studium tego problemu. Jako analityk gospodarki planowej występował zawsze z krytyką wygłaszanych na Zachodzie opinii na temat zalet tego systemu¹⁸⁴. Podkreślał ograniczenia konsumpcji na rzecz wydatków na zbrojenia oraz łamanie praw jednostki w ZSRR.

W analizie polskiej sowietologii międzywojennej znaczenie podstawowe ma rozprawa Swianiewicza *Lenin jako ekonomista*, napisana w latach 1928–1929, a ogłoszona rok później¹⁸⁵. Autor tej rozprawy, na podstawie której uzyskał habilitację na wydziale prawnym USB, rekonstruował poglądy twórcy ustroju sowieckiego w sprawach gospodarczych. Poszukiwał źródeł myśli Lenina w tradycjach rosyjskiego kolektywizmu, a nie tylko w marksizmie. Starał się odpowiedzieć na nurtujące historyków marksizmu pytanie: w jakim stopniu przywódca bolszewików był „marksistą” i co — w świetle historiografii idei — oznacza ta kategoria? Pośrednio to kluczowe dzieło w polskiej sowietologii przynosiło także nowatorskie spojrzenie na charakter sowieckiego marksizmu w jego relacji do tradycji i spuścizny autora *Manifestu komunistycznego*. Było ono wreszcie analizą wpły-

¹⁷⁹ S. Swianiewicz, „Curriculum vitae”, IPMS, passim.

¹⁸⁰ Został doradcą ekonomicznym rządu Indonezji.

¹⁸¹ S. Swianiewicz, „Curriculum vitae”, passim.

¹⁸² Konspekt pracy, mszp. IPMS, KOL. 260; por. też, S. Swianiewicz, *The Corrective Labour Camps*, w: *Forced Labour Camps in Soviet Russia*, ed. E. Talgren, D. Dallin, B. Nicolaevsky, London 1949. Powojennego dorobku sowietologa nie analizujemy tu szerzej.

¹⁸³ S. Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development. An Enquiry into the Experience of Soviet Industrialization*, London 1965 (wyd. 2. 1985). Rezonans tej książki w nauce światowej był poważny. Recenzje ukazały się w: „International Affairs”, „Problems of Communism”, „The Slavonic and East European Review”, „American Historical Review” oraz „New Statesman”, „The Economist”, „The Times Literary Supplement”.

¹⁸⁴ Por. S. Swianiewicz, *World Economic Growth and the Soviet Challenge*, „The Review of Politics” 30, 1968, 4, s. 455–475; idem, *The Impact of Ideology on Soviet Economic Policy*, „Canadian Slavonic Papers” 11, 1969, 1, s. 66–81; idem, *Coercion and Economic Growth: In the Light of Soviet Experience*, „The Political Quarterly” 1960, October–December, s. 453–465.

¹⁸⁵ S. Swianiewicz, *Lenin jako ekonomista*, Wilno 1930.

wu tradycji rosyjskiej państwowości imperialno–despotycznej na kształt ekonomicznych wizji bolszewików¹⁸⁶.

Swianiewicz poddał drobiazgowej analizie bardzo sporną wśród badaczy kwestię programowej zależności Lenina od spuścizny marksowskiej, tj. problem roli państwa po urzeczywistnieniu rewolucji¹⁸⁷. Udanym podejściem interpretacyjnym stała się jego propozycja rozwiązania tej sprzeczności. Czy między marksowską tezą o państwie jako narzędziu „klas panujących”, które „obumrze” nieuchronnie w rezultacie rewolucji, a leninowską wiarą w omnipotencję rewolucyjnego organizmu państwowego zachodzi sprzeczność?¹⁸⁸

Według Lenina państwo — podkreślał polski sowietolog — „przed zniknięciem z areny dziejowej odegra wielką rolę. Pomiedzy społeczeństwem kapitalistycznym a całkowitym ziszczeniem się socjalizmu leży mniej lub więcej długi okres rewolucyjnej przemiany jednego na drugie. Jest to okres przejściowy zarówno pod względem struktury socjalno–gospodarczej, jak i pod względem form życia politycznego. Państwo w tym okresie nie tylko pozostaje i trwa, lecz wykonywa szczególną misję. Z narzędzia ułatwiającego eksploatację klas upośledzonych przeistacza się w narzędzie polityki proletariackiej, przy pomocy którego klasa robotnicza usuwa wszelkie przeżytki kapitalizmu oraz tworzy niezbędne przesłanki dla całkowitego przejścia do socjalizmu”¹⁸⁹. Leninizm zatem wbrew teorii Marksa jest formą apoteozy państwa. Paradoksalnie twórca przewrotu 1917 r. eksponuje jego nowe, rewolucyjne powinności, choć Marks prorokował mu nieodwracalny zmierzch. Leszek Kołakowski podsumowuje ów problem: „Z rewolucyjnych marzeń pozostały frazeologiczne szczątki, służące do dekoracji totalitarnego imperializmu”¹⁹⁰.

W ujęciu Swianiewicza teoria Lenina utożsamia pojęcia „państwo” i „zorganizowany proletariat” W praktyce rządzenia na mocy „dyktatury proletariatu” oznacza to, że „organizacja klasy robotniczej wylewa się w formy organizacji państwowej. Proletariat rozbija burżuazyjną maszynę państwową i tworzy własną, będącą wyrazem jego rewolucyjnej dyktatury. Państwo w tym okresie przenika wszędzie, ingeruje do wszystkich dziedzin życia, wszędzie usiłuje tworzyć przesłanki dla całkowitego przejścia do socjalizmu. Instytucja państwa w tym okresie osiągnie stopień najpełniejszego rozwoju, aby dojść w rezultacie do swego zaprzeczenia”¹⁹¹. Czy

¹⁸⁶ Polska międzywojenna myśl sowietologiczna szerzej analizowała ten problem, por. dwa udane studia: E. W. Pisarka, *Od obszczyzny do kolchozu. Z form wspólnego użytkowania ziemi na Wschodzie Europy*, Kraków 1934 (doktorat pod kierunkiem Adama Krzyżanowskiego w Szkole Nauk Politycznych UJ) i W. Borowskiego, *Inflacja i reforma waluty w Rosji Sowieckiej*, Poznań 1927 (doktorat pod kierunkiem Edwarda Taylora na Wydziale Prawno–Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego).

¹⁸⁷ Badał to zagadnienie M. Waldenberg, *Rewolucja i państwo w myśli Włodzimierza Lenina*, Kraków 1978, s. 50–87.

¹⁸⁸ Por. analizę A. Walickiego, *Markszm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996, rozdz. „Leninizm”, s. 307–328.

¹⁸⁹ S. Swianiewicz, *Lenin*, s. 148.

¹⁹⁰ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie — rozwój — rozkład*, Londyn 1988, s. 742.

w świetle tej koncepcji Lenin pozostaje jeszcze marksistą? W przeświadczeniu Swianiewicza — zasadniczo tak, gdyż dziedziczny język Marksa fundamentalne pojęcia definiując na własny sposób. Lenin wyprowadza z logiki systemu markswskiego konsekwencje, przed wyciągnięciem których niemiecki filozof mógłby się zawahać. Marksizm Lenina ma rosyjską podbudowę w postaci dziedzictwa Michaiła Bakunina (blankistowski model partii) i spuścizny narodnickiej.

Marksizm leninowski cechuje się własną specyfiką na tle głównych nurtów myśli lewicy zachodnioeuropejskiej doby II Międzynarodówki¹⁹². W rozumieniu teoretyków zachodniej socjaldemokracji marksizm nie był nauką o „prawach historii”, ale raczej analizą ekonomiczną, którą krytycznie zasymilowano na użytek programów politycznych kierunków lewicowych. Lenin natomiast — w ujęciu Swianiewicza — pojmował naukę Marksa wręcz mistycznie, jako ekwiwalent zasad religii, jako swoiste „źródło objawienia”. W doktrynie tej widział system do akceptacji lub odrzucenia w całości, bez możliwości krytycznej analizy czy rewizji. *Materializm i empiriokrytycyzm* to dokument takiej postawy, to zapis przeświadczenia o posiadaniu rozwiązania „zagadki wszechbytu”, podczas gdy marksizm to tylko pewna hipoteza z zakresu socjologii historycznej¹⁹³. „Na Zachodzie większą rolę odgrywają względy pragmatyczne — pisał polski sowietolog — kwestia tego, w jakim stopniu filozofia markswska ułatwia uchwycenie [...], czy zbudowany na podłożu filozoficznych koncepcji Marksa pogląd na świat odzwierciedla prawdę obiektywną, czy w jakimkolwiek stopniu rozwiązuje odwieczną zagadkę wszechbytu, usuwa się przy takim podejściu na plan dalszy”¹⁹⁴. Zdaniem polskiego badacza ta mentalność to swoiste dziedzictwo rosyjskiej psychiki¹⁹⁵.

Studium *Rzut oka na zasadnicze problemy sowieckiej polityki gospodarczej*, opublikowane w 1934 r., przynosi spojrzenie na przemiany ekonomicznego ustroju porewolucyjnej Rosji¹⁹⁶. Tam też autor zakreśla wstępne pytania badawcze. „Rosja jest dzisiaj może jedynym krajem na kuli ziemskiej — pisał — który będąc na stosunkowo niskim poziomie gospodarczym może mimo to pozwolić sobie na eksperyment tworzenia własnego kapitału społecznego”¹⁹⁷. Kraj ów jest w stanie osiągnąć wysoki poziom inwestycji, jakkolwiek ogromne nie byłyby ich społeczne koszty czy też skala marnotrawstwa. Swianiewicz miał jasny pogląd w tej kwestii. Z po-

¹⁹¹ S. Swianiewicz, *Lenin*, ibid.

¹⁹² Por. L. Kolakowski, op. cit., s. 742–788 (rozdz. o leninizmie pt.: „Od teorii państwa do ideologii państwowej”).

¹⁹³ S. Swianiewicz, *Lenin*, s. 4–5.

¹⁹⁴ Ibidem.

¹⁹⁵ „Dla was polityka wiąże się z nauką, dla nas — z religią” — powie Dymitr Mereżkowski, zob. D. Merejkowsky [Mereżkowski], Z. Hipplius, D. Philosophoff [Filozofow], *Le Tsar et la Révolution*, Paris 1907, s. 7.

¹⁹⁶ Zob. S. Swianiewicz, *Rzut oka na zasadnicze problemy sowieckiej polityki gospodarczej*, „Rocznik”, t. 2, s. 1–47. Wyczerpującego studium problemów gospodarczych ZSRR nie napisał, a przed 1939 r. do spraw sowieckich już nie powrócił.

¹⁹⁷ S. Swianiewicz, op. cit., s. 32.

wodu dyktatury powstał uderzający — w świetle marksizmu — paradoks: „rząd sowiecki może mniej liczyć się z interesem mas niż rządy krajów kapitalistycznych. Trudno sobie wyobrazić — stwierdzał z naciskiem — żeby robotnik czy chłop zachodnio-europejski mógł tak długo i pokornie znosić to wszystko, co znosi ludność ZSRR”¹⁹⁸. Skuteczność polityki stalinowskiej opiera się na bierności, posłuszeństwie i wytrzymałości ludności kraju. To jest główna siła Rosji zarówno w wyścigu gospodarczym, jak i w ewentualnych zapasach militarnych na przyszłość¹⁹⁹. Socjalizm nie jest ładem gospodarczym, „który może być zadekretowany przez posiadających władzę, chociażby to byli najwięksi potentaci świata” — pisał podsumowując swe refleksje²⁰⁰. W rewolucyjnej Rosji wizja socjalizmu okazała się tylko utopią, zaś na Zachodzie — na drodze licznych ustępstw i kompromisów — stymulowała ostrożne reformy kapitalizmu. Tym samym, w imię tezy o „dyktaturze proletariatu”, mnożąc „historyczne” powinności „państwa robotniczego”, uczyniono ideę socjalizmu wyłącznie użytecznym sloganem dekoracyjnym.

Rola Bogumiła Jasinowskiego, profesora Wydziału Humanistycznego USB, w wileńskim Instytucie Europy Wschodniej nie była tak znacząca jak Sukiennickiego i Swianiewicza, ale jego studium *Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja na tle rozbioru pierwiastków cywilizacyjnych Wschodu i Zachodu*²⁰¹ zaliczyć trzeba do osiągnięć nader istotnych w skali europejskiej, a niestety zapomnianych także w Polsce. Stanowisko Jasinowskiego — precyzyjnie wyłożone w tej książce i wielu innych pomniejszych rozprawach i odczytach²⁰² — nie było dotychczas przedmiotem odrębnych rozważań historyka idei²⁰³.

Autor badał problem historycznego dziedzictwa państwowości rosyjskiej jako czynnika o doniosłym udziale w genezie bolszewizmu. Pod względem analitycznym była to zarazem koncepcja uchwycenia niezmiennych, strukturalnych cech psychologii zbiorowej, czyli próba udokumentowania roli czynników cywilizacyjnych (mentalnościowych), które nie podlegają przemianom w zakresie „krótkiego trwania” historii²⁰⁴. Jasinow-

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ S. Swianiewicz, *Z zagadnień sowieckiego przemysłu*, s. 252.

²⁰¹ B. Jasinowski, *Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja na tle rozbioru pierwiastków cywilizacyjnych Wschodu i Zachodu*, Wilno 1933. Fragment książki przedrukowany pt. *Ewolucja filozoficzna praw jednostki na Zachodzie i odrębność dziejowa rosyjskiej świadomości prawnej*, z błędem w nazwisku autora w zbiorze *Rosyjska filozofia religijna*, oprac. C. Wodziański, „Aletheia” nr 2–3, 1989, s. 242–264.

²⁰² Z tej problematyki odczyt B. Jasinowskiego w Instytucie pt. „Dziejowe podstawy duchowości rosyjskiej” (1932).

²⁰³ W zupełności brak analizy stanowiska tego filozofa w polskiej myśli XX w. O jego koncepcji historii filozofii pisze, odsyłając do potrzeby odrębnego studium, S. Świeżawski, *Zagadnienie historii filozofii*, Warszawa 1966, s. 37–41, 170–190; o myśli Jasinowskiego zob. też uwagi S. Borzyna: *Rozwój historii filozofii jako nauki*, w: *Panorama polskiej myśli filozoficznej*, red. S. Borzym, Warszawa 1993, s. 258–261.

²⁰⁴ Jasinowskiemu chodziło tylko o „charakter cech strukturalnych i posiadają oparcie swe w strukturze psychicznej typów cywilizacyjnych”, zob. Idem, *Cywilizacja Wschodu*, Wilno 1933, s. 7.

ski porównywał Rosję i Zachód pod kątem rozwiązania stosunku jednostki do społeczeństwa na tle historycznym²⁰⁵.

Bogumił Jasinowski (1883–1969)²⁰⁶ był historykiem filozofii i teoretykiem historii. Jego osobowość w wyraźny sposób ukształtowała intelektualna atmosfera Wilna epoki międzywojennej. Wywarła ona wpływ na myślenie o sowieckiej Rosji w kontekście „kryzysu Europy”, tak czytelny choćby w autobiograficznym eseju Miłosza *Religijność Zdziechowskiego*²⁰⁷, a będący udziałem całego pokolenia. Jasinowski wywodził się z warszawskiej zasymilowanej rodziny żydowskiej. Studia odbywał na wydziale prawnym cesarskiego Uniwersytetu w Warszawie, a następnie w Charkowie. Był też absolwentem uniwersytetów w Zurychu i Berlinie w zakresie filozofii. Od 1931 r. wykładał dzieje filozofii nowożytnej USB oraz kierował seminarium filozoficznym²⁰⁸. Po wrześniu 1939 r. pozostał w Wilnie anektowanym przez Litwę. Przez Skandynawię przybył do Londynu w 1940 r. Po wyjeździe do Ameryki Południowej był profesorem historii filozofii katolickiego Uniwersytetu Santiago de Chile w latach 1945–1954²⁰⁹. W latach wileńskich jako badacz łączył historię idei i teorię cywilizacji²¹⁰.

U Jasinowskiego pojęcia „Zachód” i „Europa” to synonimy, przy czym zachodnia granica Rosji stanowi wschodnią rubież tak pojmowanej Europy, a zatem podobnie jak w koncepcji Oskara Haleckiego. Oparciem jego koncepcji jest teza, że podczas gdy intelektualna tradycja Europy Zachodniej zalega na fundamencie rozróżnienia pojęć „wiedzy” i „wiary”, to kluczowy dla dziedzictwa wschodniego gnostycyzm w pełni utożsamia obydwie te czynniki. Myśl ta ma swoje korzenie w historiozofii Józefa M. Hoene-Wrońskiego, który przeciwstawiał pojęcia: être i savoir²¹¹. W kulturze Zachodu one tworzą opozycję, na Wschodzie zaś się pokrywają (tak też u Mickiewicza w jego *Prelekcjach paryskich*, z tym że tu ekwiwalentem terminu „Wschód” jest Słowiańszczyzna).

Teza Jasinowskiego eksponowała, iż krytycyzm intelektualny mógł rozwinąć się tylko na Zachodzie, a władza w żadnej postaci nie była w stanie znaleźć ideologii legitymizującej, która aspirowałaby do rangi prawdy wyłącznej, niezastąpionej i naukowo udowodnionej. Na gruncie dziedzic-

²⁰⁵ Z tej problematyki odczyt Jasinowskiego w Instytucie (1932) pt. „Dziejowe podstawy duchowości rosyjskiej”

²⁰⁶ Szczegółowe przedstawienie biografii Jasinowskiego jest utrudnione z powodu braku odpowiedniej dokumentacji w archiwach wileńskich. Informację o dacie śmierci filozofa zawdzięczam p. prof. Jackowi Juliuszowi Jadackiemu.

²⁰⁷ C. Miłosz, *Religijność Zdziechowskiego*, passim.

²⁰⁸ Na USB współpracował z Tadeuszem Czeżowskim, jego uczniem był Henryk Elzenberg.

²⁰⁹ I. Sławińska, *Szlakami*, s. 75. W tym roku powrócił do Europy. Zmarł w Londynie.

²¹⁰ Zob. B. Jasinowski, *Nauka i filozofia*, „Droga” 1937, 6, s. 385–398. Rosją Jasinowski interesował się od pierwszych lat naszego wieku, od rewolucji 1905 r., por. idem, *Parlamentaryzm. Duma Państwowa i reprezentacja polska*, Warszawa 1907, ss. 56; idem, *Podstawowe znaczenie Kresów południowo-wschodnich w budowie polskiej psychiki i świadomości narodowej*, Zjazd Naukowy im. Ignacego Krasickiego we Lwowie, 8–10 czerwca 1935, Lwów 1936, *Księga Referatów*, 2, s. 214–220; idem, *O cywilizacji wschodnio-chrześcijańskiej*, Lublin 1937, ss. 31.

²¹¹ Por. A. Sikora, *Hoene-Wroński*, Warszawa 1995.

stwa umysłowego Wschodu tych zabezpieczeń zabrakło. Zachodni krytycyzm intelektualny uniemożliwił sakralizację władzy — tak kluczową dla zrozumienia późniejszego despotyzmu na Wschodzie. To, iż system sowiecki budowany był na doktrynie o charakterze ateistycznym, było w tym wypadku wtórnym aspektem problemu.

Jasinowskiego teoria fundamentalnej opozycji „Wschód”–„Zachód” — jako systemów psychologii zbiorowej — eksponowała znaczenie zachodniego racjonalizmu krytycznego, czynnika kontroli władzy, który uniemożliwia jej sakralizację²¹². Na podłożu kultury wschodniej takiego „bezpiecznika” brakuje. Wschodniej i rosyjskiej tradycji religijnej i cywilizacyjnej, osadzonej na dziedzictwie bizantyjskim, towarzyszył gnostycki dualizm, który generował milenarystyczną wizję ładu idealnego²¹³. „Gnostycko–manichejski dualizm dobra i zła — argumentował wileński filozof — przeobraża się [...] bardzo łatwo w inną parę przeciwieństw — w antytezę pomiędzy indywidualnym «ja», rozmiłowanym w wolności i odwróconym od ziemskiej i złej w swej osnowie rzeczywistości, a rzeczywistością tą, opartą o «władcę tego świata» czyli Szatana lub jego państwo, ostatecznie więc o Państwo w ogólności. To też dualizm gnostycko–manichejski kształtuje się jako preludium do dualizmu ideału a rzeczywistości, wolności a przymusu, który to dualizm stanowić będzie jako jeden z głównych tematów w symfonii dziejowej wschodniego chrześcijaństwa”²¹⁴. Na takim tle duchowym odnajdywały grunt idee wybrania i posłannictwa Rosji — teoria „narodu–bogonoścy”. W takim klimacie wzrastała gloryfikacja kolektywizmu, czynnika tak znaczącego dla koncepcji słowianofilskich i narodnickich oraz — mówiąc słowami A. Walickiego — rosyjska koncepcja „wolności do”. Jest to fundament kultury politycznej przeciwnej zachodniej tradycji prawnej. Ta ostatnia opiera się na podstawie prawnych gwarancji wolności jednostki i służebności państwa wobec obywatela²¹⁵. Rosyjska tradycja państwowa tych pojęć nie zna²¹⁶. Wschodnie, a więc rosyjskie rozumienie polityki cechuje wiara w nieodmienne zło wpisane w naturę świata. Ów fenomen „apokaliptyczności”, tak opisany milenaryzm to nurty dostrzegalne również w myśli zachodnioeuropejskiej, ale w Rosji predyspozycje te były w opinii Jasinowskiego niepomiaralnie rozległe i głęboko zakorzenione. Milenaryzm łatwo wszedł w symbiozę z marksizmem, a raczej z tym co za marksizmem w Rosji uważano. Takie spojrzenie uzyska dość trwale miejsce w powojennej so-wietologii zachodniej²¹⁷.

²¹² O problemie „prawa człowieka a teoria walki klas” por. L. Kołakowski, *Kant i zagrożenie cywilizacji*, w: idem, *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Londyn 1984, s. 138.

²¹³ Z nowszych ujęć problemu, zob. J. Bardach, *Trzeci Rzym w myśli rosyjskiej (schyłek: XIX–XX wieku)*, w: *Historia, Idee, Polityka. Księga Pamiątkowa dedykowana prof. Janowi Baszkiewiczowi*, Warszawa 1995, s. 308–323.

²¹⁴ B. Jasinowski, op. cit., s. 5.

²¹⁵ Por. poglądy A. Besançona, *Présent soviétique et passé russe*, „Aneks” nr 23, 1980, s. 87–107.

²¹⁶ Takie stanowisko zajął również R. Pipes, *Rosja carów*, tł. J. Bratkiewicz, oprac. P. P. Wieczorkiewicz, Warszawa 1990, s. VI.

²¹⁷ To stanowisko wiąże nazwiska Erica Voegelina, Alaina Besançona, Raymonda Arona — w sumie istotna to gałąź so-wietologii zachodniej. Por. też H. Carrère d'Encausse, *Le malheur*

W Polsce międzywojennej powstał znaczący krąg myśli wokół tego stanowiska. M. Zdziechowski, B. Jasinowski, Jan Kucharzewski²¹⁸, Feliks Koneczny²¹⁹ i Stanisław Kościałkowski²²⁰ zgodnie i z naciskiem bronili tezy o kluczowej roli rosyjskiego maksymalizmu moralnego na gruncie rozumienia polityki. Nurt ten generował bezkompromisowość oraz podporządkowanie wszystkich wartości i środków celowi finalnemu — przemianie świata w ład idealny. Bolszewizm to plon tej deformacji umysłowości rosyjskiej²²¹. „Maksymalizm [...] sprowadza kwestię każdą do dylematu: albo wszystko, albo nic. A zatem w sferze moralnej — absolutna doskonałość, w sferze społecznej — absolutna szczęśliwość rajy na ziemi” — napisał w 1920 r. Marian Zdziechowski. I konstatował: „żaden absolut nie daje się osiągnąć w bycie doczesnym, więc z natury rzeczy maksymalizm przelatacza się w negację rzeczywistości, w ślepe a okrutne w bezwzględności swojej niszcycielstwo we wszystkich zakresach porządku moralnego, społecznego i państwowego”²²².

Zawsze pozostaje prawdą podstawowe stwierdzenie, że te cechy umysłowości rosyjskiej, które autor *Okrucieństwo* nazywa „maksymalizmem”, występują w różnej postaci i w różnorodnym natężeniu także na Zachodzie. Na gruncie zachodnioeuropejskim powstała jednak dla roszczeń środowisk ekstremalnych skuteczna zapora w postaci silnie rozwiniętych klas średnich z ich zmysłem do kompromisu. W Rosji takiej bariery zabrakło.

Jasinowski sprzeciwia się tym interpretacjom genezy bolszewizmu, które tłumaczą jego rodowód w ramach ponadnarodowej tendencji epoki, które wiążą powstanie i wzrost komunizmu z marksistowską filozofią historii, jej lekceważącym stosunkiem do uprawnień jednostki, jej usprawiedliwieniem użycia przemocy w imię zwycięstwa rewolucji²²³. Niezwykle łatwo byłoby uznać poglądy Jasinowskiego za przykład jednostronności, która wyolbrzymia tylko „ciemną stronę procesu dziejowego”, a zjawiska spotykane również w kulturze zachodniej utożsamia wyłącznie z historyczną spuścizną Rosji. Zauważmy jednak, że analogiczną krytykę rosyjskiej historiozofii mesjanistycznej i kolektywistycznej psychologii zbiorowej — na przykładzie inteligencji — znajdujemy w manifestie programowym rosyjskich liberałów pt. *Drogowskazy* (1909)²²⁴.

russe. Essai sur le meurtre politique, Paris 1988, s. 379–430.

²¹⁸ J. Kucharzewski, *Geneza maksymalizmu*, Warszawa 1925 (*Od caratu białego do czerwonego*, t. II, cz. 1), idem, *Spowiedź Bakuntina*, „Przegląd Współczesny” 1925, 4, s. 3–27, 219–248.

²¹⁹ F. Koneczny, *O ład w historii*, Warszawa 1991, wyd. 2, por. refleksje A. Hlückmana o Konecznego koncepcji historii, w: *O ład*, passim, s. 69–157, jak też J. Zadencki, *Feliks Koneczny — wtełość cywilizacji*, w: *Wobec despotyzmu*, passim, s. 103–110.

²²⁰ S. Kościałkowski, *Dusza Wschodu*, „Alma Mater Vilnensis”, t. 5, s. 92–104.

²²¹ O znaczeniu teorii Jasinowskiego por. C. Miłosz, *Religijność*, s. 522.

²²² Zob. M. Zdziechowski, *Wpływy rosyjskie na polską duszę*, Kraków 1920, s. VI.

²²³ Warto porównać koncepcję Jasinowskiego z poglądami T. Szamuely’ego, *The Russian Tradition*, ed. R. Conquest, London 1974.

²²⁴ *Drogowskazy. Zbiór rozpraw o inteligencji rosyjskiej*, Warszawa 1986, ss. 135. Autorami byli: M. Bierdłajew, S. Bulhakow, M. Gerszenzon, A. Izgojew, B. Kistiakowski, P. Struve i S. Frank. Por. P. Struve, *Russia*, „Slavonic Review” 1, 1922–1923, s. 24–39; por. także rozważania A. Walickiego: *Rosyjska wersja „zdrady klerków”*, „Res Publica” nr 10, 1988, s. 101–107.

Stalinowska kolektywizacja rolnictwa (po 1929 r.) to zarazem szczególne pole doświadczalne natury ekonomicznej w porównawczej skali. Problem ten stał się przedmiotem inspirujących rozważań Witolda Staniewicza (1888–1966)²²⁵ w eseju pt. *Kolektywizacja rolnictwa Rosji Sowieckiej*²²⁶. Autor pojmował ten bezprecedensowy eksperyment jako gigantyczny zamiar urzeczywistnienia maksymalistycznej utopii „budownictwa komunistycznego” — stworzenia „nowego człowieka”. Forma organizacji produkcji jest tu zaledwie środkiem, doktryna natomiast mimo taktycznych ustępstw ustanawia „dogmat”, który wyznacza taki właśnie cel finalny państwa „nowego typu”²²⁷. W przekonaniu autora artykułu program kolektywizacji był drogą w nieznaną tak pod względem społecznym, jak i gospodarczym. Stawiał pytanie „jakim będzie ten nowy człowiek wsi sowieckiej? Czy reprezentować on będzie większą wartość duchową i społeczną niż wychowany w niezależnych warunkach materialnego bytowania, wśród piękna przyrody i warunków życia rodzinnego, włościanin zachodnioeuropejski?”²²⁸ W świetle relacji Swianiewicza Staniewicz nie był przeciwnikiem koncepcji rolnictwa uspołecznionego a priori. Eksperyment stalinowskiej kolektywizacji obserwował tym bardziej krytycznie i ostrożnie. W wykładach wygłaszanych w SNP pt. „Polityka agrarna ZSRR” mógł z dystansu czasu rozwinąć myśli wypowiedziane w artykule z 1933 r.

Seweryn Wysłouch (1900–1998), uczeń Stefana Ehrenkretza, ekspert Instytutu w sprawach narodowościowych, był historykiem prawa litewskiego, a po wojnie socjologiem prawa i profesorem Uniwersytetu Wrocławskiego²²⁹. Badacz ten zajmował się lekceważonym przez ówczesną opinię publiczną, ale doniosłym problemem białoruskim²³⁰. W cennej rozprawie *Rola komunistycznej partii zachodniej Białorusi w ruchu narodowym Białorusinów w Polsce*²³¹ zakreślił szerokie tło sprawy białoruskiej w polityce Związku Sowieckiego wobec Polski. Dał trafne podsumowanie roli spraw narodowościowych jako instrumentu ekspansywnej polityki zagranicznej ZSRR. Wysłouch pisał, iż „zagadnienie białoruskie w Polsce częściowo wykracza poza ramy państwa polskiego. Granica pokoju ryskiego [...] nie odosobni Zachodniej połaci Białorusi od Wschodniej. Jesteśmy świadkami, jak każde zjawisko zaszło w jednej części kraju wywołuje oddźwięk w pozostałej. Stąd nie należy w polityce narodowościowej względem Białorusi-

²²⁵ W. Staniewicz, inżynier, doktor warszawskiej SGPIS, wykładowca ekonomiki rolnej USB, prof. nadzw. od 1929 r., poseł z listy PSL–Wyzwolenie (1922–1927), działacz Związku Naprawy Rzeczypospolitej.

²²⁶ W. Staniewicz, *Kolektywizacja rolnictwa Rosji Sowieckiej*, „Rocznik”, t. 2, s. 117–169.

²²⁷ Ibid.

²²⁸ Zob. W. Staniewicz, *Ibid.*, s. 53.

²²⁹ Por. W. Meysztowicz, *op. cit.*, s. 240; o powojennych, wrocławskich latach uczonego F. Ryszka, *Pamiętnik inteligenta*, Wrocław 1994, s. 126–127, 325–326.

²³⁰ O tym odczyt Wysłoucha w Instytucie pt. „Kryzys Ideologiczny wśród Białorusinów” (1932); por. też idem, *Ziemia oszmańska na rubieży dwu kultur*, Wilno 1932.

²³¹ S. Wysłouch, *Rola komunistycznej partii zachodniej Białorusi w ruchu narodowym Białorusinów w Polsce*, „Rocznik”, t. 1, s. 174–240 (osobna odbitka).

nów tracić z oka stanu rzeczy panującego w Białorusi sowieckiej”²³². W tle uwag autora rysuje się jasno czytelny podtekst w postaci sprawy tzw. Hromady — opozycyjnej, lewicowej białoruskiej organizacji społecznej, rozbitej przez rząd środkami policyjnymi w 1927 r.²³³

W Polsce międzywojennej podstawy badań nad prawem karnym państw totalitarnych stworzył Rafał Lemkin, prokurator warszawski, wybitny badacz i przyszły twórca pojęcia „genocidium”²³⁴. Innym, mniej znanym badaczem tej ważnej problematyki został Grzegorz Wirszubski²³⁵, pracownik Wydziału Prawnego USB, absolwent Uniwersytetu w Heidelbergu²³⁶. Ustalenia swoje zawarł w artykule *Ochrona państwa w prawie karnym Unii Sowieckiej z uwzględnieniem projektu Krylenki*²³⁷. Artykuł ten jest analizą projektu kodyfikacji prawa karnego autorstwa Igora Krylenki. Badaczowi towarzyszyła szeroka perspektywa porównawcza. „Demokracja liberalna — pisał, podsumowując swoje obserwacje — posługująca się kryteriami relatywistycznymi, widziała w przestępcy politycznym obywatela bez skazy, łamiącego jedynie w walce o władzę zasady fair play”²³⁸. Ustrój liberalno-konstytucyjny nie gwarantował więc „żadnej ideologii wyłączności i monopolu”.

Obserwując hitlerowskie ustawodawstwo karne, Wirszubski podnosił, że „państwo jednopartyjne, twór monopolistycznego kapitalizmu doby ostatniej” całkowicie odmiennie normuje stosunek jednostki do społeczeństwa w zestawieniu z rozstrzygnięciami, które realizuje ustrój liberalno-konstytucyjny. Państwo totalitarne deklaruje otwarcie, iż „posiada monopol legalnej agitacji i propagandy”. „Państwo przekonane o absolutnej i wyłącznej prawdzie swej ideologii partyjnej i państwowej uznaje oczywiście każdego przeciwnika nie dającego się pozyskać dla tej jedynej dopuszczalnej idei monopolistycznej za wroga państwa i społeczeństwa; przeciw takiemu wrogowi należy się bronić unieszkodliwiając go”²³⁹. Na metody i doświadczenia bolszewizmu autor tych słów patrzył przez analogię. Trudno podważyć zasadność takiego założenia. Zawarty w tych spostrzeżeniach sens stanowi, także dziś ważny punkt odniesienia w refleksji nad prawodawstwem państw totalitarnych w perspektywie porównawczej.

²³² S. Wysłouch, op. cit., s. 69.

²³³ Biografia przywódcy „Hromady”, por. A. Bergman, *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu*, Warszawa 1977.

²³⁴ R. Lemkin, *Ustawodawstwo karne Rosji Sowieckiej. Kodeks Karny. Procedura Karno*, Warszawa 1938.

²³⁵ Nie udało się zidentyfikować innych prac sowietologicznych w dorobku tego początkującego wówczas badacza.

²³⁶ Patrz G. Wirszubski (sic), *Das Strafrecht des Litauischen Status*, Heidelberg 1935 (Rec. J. Bardach, „Ateneum Wileńskie”, t. 11, 1936, 604–606).

²³⁷ G. Wirszubski, *Ochrona państwa w prawie karnym Unii Sowieckiej z uwzględnieniem projektu Krylenki*, „Rocznik”, t. 1, s. 241–252.

²³⁸ G. Wirszubski, op. cit., s. 251.

²³⁹ Ibid.

Bolesław Cyruliński, związany z Instytutem Europy Wschodniej ekonomista, był autorem monografii poświęconej strukturze handlu zagranicznego ZSRR w latach wielkiego kryzysu²⁴⁰. Rozprawa zatytułowana *Koncesje zagraniczne w ZSRR* poruszała szerszy problem stanowiska tego mocarstwa w gospodarce światowej doby międzywojennej. Autor poszukiwał odpowiedzi na pytanie, do jakiego stopnia możliwy jest udział kapitału zagranicznego w gospodarce porewolucyjnej Rosji. Była to problematyka badawcza o dużym znaczeniu i przynosiła spojrzenie na dyskusyjny problem granic elastyczności ustroju sowieckiego w stosunkach gospodarczych z zagranicą.

Wnioski Cyrulińskiego trzeba konfrontować z ustaleniami Wacława Fabierkiewicza, który te same problemy zawarł w monografii *Rosja współczesna* opublikowanej w 1926 r.²⁴¹ Wacław Fabierkiewicz — uczeń Ludwika Krzywickiego w warszawskim Instytucie Gospodarstwa Społecznego — przewidywał nieuchronność wzrostu gospodarczych powiązań ZSRR z Zachodem mimo deklarowanej w Moskwie polityki samowystarczalności. Rozwój bowiem, bez względu na doktrynalne wizje, niezmiennie wymaga dwóch czynników: dopływu kapitału i rynków dla eksportu. Bieg wypadków podważył logikę tej diagnozy. Cyruliński mógł więc — bogatszy o nowe dziesięciolecie doświadczeń (1926–1935) — stwierdzić bez iluzji, że w Rosji nie ma pożądanego klimatu i niezbędnego minimum stabilizacji dla napływu kapitału i wzrostu inwestycji zagranicznych, choć nie kwestionował pewnej elastyczności polityki władz sowieckich na tle wymagań ideologii komunistycznej. Tylko stabilność i przewidywalność polityki rządu może tu być niezastąpioną gwarancją²⁴².

Także stanowisko Zygmunta Szemplińskiego w międzywojennej refleksji nad gospodarką ZSRR nie jest bez znaczenia. Autor eseju *Prawa ekonomiczne i planowe regulowanie życia gospodarczego w ZSRR* stawiał pytania: czy w ustroju sowieckim występuje zjawisko wahań koniunktury oraz czy w gospodarce planowej możliwy jest kryzys?²⁴³ Postawione przez Szemplińskiego problemy pozostały na wiele lat aktualne dla sowietologii światowej²⁴⁴. Jako wielki paradoks odczytywał autor obrót wydarzeń w porewolucyjnej Rosji, który na polu gospodarczym pokazał, że „oficjalny światopogląd materialistyczny pomija w swoich rachubach biologiczne potrzeby organizmu ludzkiego”²⁴⁵. Stało się tak mimo wypisania na sztandarach hasła powszechnego dobrobytu. To, co Marks nazywa „wartością dodatkową” (która w socjalizmie ma w całości należeć do robotnika), jest pochłaniane przez państwo w imię powiększenia „kapitału rzeczowego”, w interesie wzrostu potencjału gospodarczego i militarnego państwa. Za-

²⁴⁰ B. Cyruliński, *Koncesje zagraniczne w ZSRR*, Wilno 1935, ss. 217.

²⁴¹ W. Fabierkiewicz, *Rosja współczesna. Odbudowa gospodarcza*, Warszawa 1926.

²⁴² Zob. B. Cyruliński, op. cit., s. 160.

²⁴³ Zob. Z. Szempliński, *Prawa ekonomiczne i planowe regulowanie życia gospodarczego w ZSRR*, „*Ekonomista*” 30, 1930, 30, s. 127–133.

²⁴⁴ W latach trzydziestych działała w Birmingham grupa badaczy problematyki planowania w gospodarce sowieckiej.

²⁴⁵ Zob. Z. Szempliński, op. cit., s. 132–133.

wsze rzecz jasna rząd zastrzega, że to tylko „okres przejściowy”, że stadium „rozwinętego socjalizmu” nadejdzie, gdyż, aby nie dopuścić do delegitymizacji zdobytej władzy, nie wolno przyznać się do błędów zawartych w doktrynie ustanowionej jako „nauka nieomylna”.

Artykuł Michała Króla²⁴⁶ *Pieniądz i kredyt w ZSRR* trzeba omówić osobno²⁴⁷. Autor wyklądał w SNP podstawy skarbowości. Przyczynek ten ma istotne znaczenie z powodu spojrzenia autora na upadek roli pieniądza w gospodarce komunistycznej. „Ze względu na upaństwowienie ziemi i przeniesienie jej do rządu *res extra commercium* [...] — pisał Król — nieznanne jest w Rosji pojęcie kredytu, albo zabezpieczenia hipotecznego. W ogóle kwestia zabezpieczenia kredytu nie odgrywa w działalności tzw. banków rosyjskich żadnej prawie roli, ponieważ kredytodawcą jak i dłużnikiem jest [to] samo państwo i przy rozdziale środków finansowych przez banki brana jest pod uwagę [...] celowość i zgodność z ogólnym planem”²⁴⁸. Tym samym dopływ środków finansowych wynika „z projektowanego sposobu ich zużycia — w ramach planu — a nie na podstawie wypłacalności dłużnika”²⁴⁹. To radykalnie zmienia funkcje pieniądza w stosunku do tradycyjnych, zachodnich pojęć. Sprawa ta — pokazana w artykule szczegółowo — ilustruje bardzo czytelnie utopię „gospodarki bezrynkowej” w praktyce.

W świetle wydarzeń II wojny światowej, które odsłoniły cele i metody polityki zagranicznej ZSRR, zyskuje wymowę opinia Władysława Wielhorskiego o wartości układu Sikorski-Majski, pisana jesienią 1941 r.: „Gdy chodzi o Sowiety, to rzecz przedstawia się dość plastycznie. Podpis ich na dokumencie wart jest mniej niż papier, na którym został złożony. Mogli w nim nawet oddać nam Smoleńsk. Ale gdyby byli przy zakończeniu wojny siłą decydującą o pokoju, zabraliby i Warszawę, czyniąc z niej wasalną wobec siebie stolicę Związkowej Sowieckiej Republiki Polskiej. To jasne i niewątpliwe” — twierdził dość apodyktycznie. Dlatego wyznaczenie granic w umowie byłoby bez znaczenia, więcej nawet — szkodliwe. „Nas krępowałoby każde zobowiązanie w tym względzie podpisane obecnie. Oni zaś są od podobnych przesądów wolni. O granicach z Rosją będzie rozstrzygać istotny stosunek sił pomiędzy sprzymierzeńcami, którzy wojnę wygrają”²⁵⁰. Słowa te przynoszą trafne podsumowanie myśli sowietologów wileńskich²⁵¹.

Szkoła Nauk Politycznych przy Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB to również ośrodek, w którym powstało — na seminariach Bolesława Wilanowskiego (seminarium kulturalno-oświatowe), Władysława Wielhorskiego (seminarium bałtyckie) i Stanisława Swianiewicza (seminarium go-

²⁴⁶ M. Król, pracownik Zakładu Prawa Politycznego USB (pod kierunkiem W. Komarnickiego).

²⁴⁷ M. Król, *Pieniądz i kredyt w ZSRR*, „Rocznik”, t. 2, s. 48–116.

²⁴⁸ M. Król, op. cit., s. 109–110.

²⁴⁹ Ibid.

²⁵⁰ Cyt. za R. Dworek, op. cit., s. 39.

²⁵¹ Uwagi o polityce ZSRR Tadeusza Kiersnowskiego (1896–1971) — przedstawiciela pokolenia twórców sowietologii wileńskiej — pisane w 1942 r., idem, *Moje spostrzeżenia o Rosji Sowieckiej (1940–1942)*, wstęp P. Łossowski, nota biogr. R. Kiersnowski, Warszawa 1997, ss. 78.

spodarcze) — przynajmniej kilkanaście prac dyplomowych poświęconych zagadnieniom sowietologicznym²⁵². Nie wszystkie się zachowały, stąd obraz nasz nie jest wyczerpujący.

Henryk Pawlukiewicz był autorem rozprawy pt. „Zagadnienie terytorialno-administracyjnego podziału ZSRR. (W zestawieniu z analogicznym zagadnieniem w państwach Europy Zachodniej)”²⁵³. Autor oparł się na trafnym założeniu, iż z natury ustroju totalitarnego wynika dążenie do maksymalnie osiągalnej centralizacji państwa, gdyż to zapewnia zwiększone możliwości kontroli rządu nad obywatelem. Paweł Potapczyk, inny uczestnik seminarium kulturalno-oświatowego, napisał interesującą pracę o polityce programowej ateizacji pt. „Związek wojujących bezbożników w ZSRR”²⁵⁴. Eugenia Drozdówna badała problem dzieci bezdomnych w ZSRR w dobie wojny domowej i eskalacji głodu na początku lat dwudziestych²⁵⁵. Problem równouprawnienia kobiet w Rosji porewolucyjnej w świetle praktyki życia społecznego analizowała Jadwiga Wojtkiewiczówna²⁵⁶. Wokół spraw szkolnictwa w Związku Sowieckim powstały trzy interesujące prace absolwentów Szkoły Nauk Politycznych: Ludmiły Zybajło²⁵⁷, Władysława Klanowskiego²⁵⁸ oraz Izidora Hołuba²⁵⁹. Wszystkie zostały napisane pod kierunkiem ks. Bolesława Wilanowskiego, kierownika Zakładu Prawa Kościelnego na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB.

Problematyka sowietologiczna znalazła znaczące miejsce również w zajęciach seminarium z zakresu skarbowości, które na Wydziale Prawnym USB prowadził Mieczysław Gutkowski²⁶⁰. W kręgu tym powstało kilka ważnych przyczynków. W latach 1931–1934 wydano dwa tomy „Prac Seminarium ze Skarbowości i Prawa Skarbowego oraz ze Statystyki”. Uczestnicy seminarium koncentrowali zainteresowania niemal wyłącznie wokół problematyki sowieckiego systemu podatkowego. Problem ów rozpatrywano na tle porównawczym.

²⁵² W zesp. arch. sygn. f. 176, CAPRL znajduje się 13 takich rozpraw (mszp.) — zapewne nie wszystkie napisane w SNP.

²⁵³ CAPRL, f. 176/1/11, ss. 123 (interesujące studium z zakresu prawa administracyjnego).

²⁵⁴ CAPRL, f. 176/1/12, ss. 94.

²⁵⁵ E. Drozdówna, „Sprawa dzieci bezdomnych w ZSRR i na ziemiach wschodnich RP”, 1939, CAPRL, f. 176/1/14, ss. 102.

²⁵⁶ J. Wojtkiewiczówna, „Równouprawnienie kobiety w RSFR”, CAPRL, f. 176/1/15, ss. 150.

²⁵⁷ L. Zybajło, „Oświata pozaszkolna (polityczna) w RSFR ze szczególnym uwzględnieniem wsi”, czerwiec 1938, CAPRL, f. 176/1/18, ss. 100.

²⁵⁸ W. Klanowski, „Struktura szkolnictwa w ZSRR”, 1937, CAPRL, f. 176/1/7, ss. 93.

²⁵⁹ I. Hołub, „Polityka szkolna partii komunistycznej w zakresie szkolnictwa powszechnego”, 1937, CAPRL, f. 176/1/6, ss. 114.

²⁶⁰ W tym wydawnictwie artykuły: S. Jędrzychowskiego, *O zagadnieniu terytorialnych planów finansowych z okresu przejściowego ZSRR*, „Prace Seminarium ze Skarbowości i Prawa Skarbowego oraz ze Statystyki”, t. 1, 1931; R. Baranowskiego, *Pierwiasłki socjalno-polityczne w systemie podatkowym ZSRR*, „Prace”, t. 2, Wilno 1934, i J. Wiszniewskiego, *Budowa powszechnego planu finansowego w ZSRR*, „Prace”, t. 2, 1934.

S. Swianiewicz był natomiast promotorem rozpraw: Witolda Sielickiego („Rozwój systemu podatkowego ZSRR”) ²⁶¹, Mariana Gizińskiego („Organizacja prawna monopolu handlu zagranicznego ZSRR”) ²⁶², Walentego Tomaszewskiego („Wypadki polityczne w Nadbałtyce w związku z akcją przeciw bolszewicką”) ²⁶³. Z tego kręgu badawczego wyszły też prace Eugeniusza Borejki ²⁶⁴, Nadziei Sawkówny ²⁶⁵ i Jerzego Białozora ²⁶⁶ — wszystkie poświęcone szczegółowym rozważaniom nad wybranymi problemami gospodarki Rosji komunistycznej. Dużym walorem tych prac było szerokie wykorzystanie metody porównawczej. Powstanie ZSRR dostarczyło niepowtarzalnej okazji do pogłębionej oceny zachodnich instytucji politycznych i zachodniej kultury prawnej przez obserwację wcielenia w życie ich całkowitej antytezy. Większość wspomnianych prac zasługiwała na publikację, tak ze względu na walory erudycyjne, jak i z uwagi na samodzielność zaproponowanych interpretacji. Trudności finansowe Instytutu wszakże taką możliwość przekreśliły.

Seminarium (prawno-ustrojowe) Wiktora Sukiennickiego miało za cel przede wszystkim refleksję metodologiczną. W dyskutowanych tam założeniach warsztatowych wyrażał się program rygorystycznego obiektywizmu, tak trudny w refleksji o zjawiskach całkowicie współczesnych, ale uznany później przez wileńskiego prawnika-sowieologa za najistotniejszą zdobycz dziesięcioletnich niemal dziejów Instytutu Europy Wschodniej ²⁶⁷. W myśli prawniczej Sukiennickiego postulat krytycznego dystansu badacza wobec poglądów i przyzwyczajęń opinii publicznej oraz zasada konsekwentnego odrzucenia emocji spełniały rolę zasadniczą ²⁶⁸. Sukiennicki zalecał swoim seminarzystom, aby bezwzględnie unikać wartościowania moralnego, zbierać możliwie szeroki materiał erudycyjny, a w ocenach i interpretacjach „chronić się od wpływu otoczenia” ²⁶⁹. To stanowisko podzielał w dużym stopniu S. Swianiewicz, pisząc trafnie: „każde pojęcie, którym posługujemy się w pracy naukowej, ma sens i rację bytu o tyle, o ile ułatwia nam

²⁶¹ CAPRL, f. 176/1/5, ss. 57, praca powstała w 1933 r. (W. Sielicki był też autorem pracy pt. „Ewolucja systemu podatkowego ZSRR”, CAPRL, f. 176/1/4). Było to gruntowne studium porównawcze sowieckiego systemu podatkowego na tle zachodnioeuropejskich tendencji etatystycznych z lat trzydziestych.

²⁶² CAPRL, f. 176/1/3, b. r., ss. 41. Autor śledził funkcje monopolu gospodarczego państwa na przykładzie handlu zagranicznego i ocenił granice elastyczności polityki państwa sowieckiego w praktyce.

²⁶³ CAPRL, f. 176/1/1, b. r., ss. 78.

²⁶⁴ E. Borejko, „Życie gospodarcze na rosyjskim Dalekim Wschodzie”, 1938, CAPRL, f. 176/1/9, ss. 69.

²⁶⁵ N. Sawkówna, „Przemysł miedziany w ZSRR”, czerwiec 1938, CAPRL, f. 176/1/10, ss. 63.

²⁶⁶ J. Białozor, „Kombinat Urało-Kuźniecki ZSRR”, 1933–1934, CAPRL, f. 176/1/2, ss. 98 (szeroka analiza przyczyn faktycznego niewykonania założeń pierwszego planu pięcioletniego).

²⁶⁷ Obchody dziesiątej rocznicy powstania Instytutu planowano na luty 1940 r.

²⁶⁸ Notatki (w dużym stopniu nieczytelne); BLAN (Oddział Rękopisów), f. sygn. 233. Zwłaszcza posiedzenia seminaryjne wokół tematu „Metodologia pracy naukowej” z okresu październik 1937 — maj 1938 r., f. 233 — sygn. 39.

²⁶⁹ BLAN, f. 233 — sygn. 39, s. 37.

wyjaśnienie lub zbadanie studiowanego problemu"²⁷⁰. Całą resztę, w tym oceny wspierane wartościowaniem, trzeba odrzucić.

Dyskusje na seminarium Wiktora Sukiennickiego — których kluczowe znaczenie jest bezsporne — były protokołowane z myślą o przyszłej publikacji²⁷¹. Zachowały się szczególnie cenne, jako źródło historyczne, notatki za rok 1939, który przyniósł Europie bezprecedensowe „odwrócenie przymierzy”. W przededniu XVIII Zjazdu WKP(b), 11 lutego 1939 r., odbyło się 8 w roku akademickim 1938/1939 a 170 ogółem zebranie seminarium. Obecni byli: Franciszek Ancewicz, Mściśław Olechnowicz, Antoni Maciejewski, Janiszewski²⁷², Schaechter, Kapcowski, Cilwikówna, Pysiak, Iwaszko, Narkowiczówna, Brejwo, Orzeł i Zenon Tomaszewski²⁷³. Dyskutowano trudny problem oddziaływania carskich organów policyjnych na utrzymanie i rozwój ruchów rewolucyjnych w Rosji przed 1917 r. Następnie Ancewicz referował tezy Andreja Zdanowa w sprawie zmiany statutu WKP(b) na zbliżający się XVIII zjazd partii. W. Sukiennicki wyraził przy tej okazji pogląd o radykalnych zmianach charakteru partii sowieckiej. Mówił o kryzysie leninizmu, o biurokratyzacji partii, która jego zdaniem utraciła charakter organizacji ideologicznej (sic!). Kulminacją tego procesu stało się jego zdaniem wyeliminowanie leninowskiej elity bolszewickiej na drodze terroru lat 1936–1937. W świetle powyższego zatem: XVIII zjazd to symboliczne powołanie do życia „nowej partii”, opartej coraz mniej na leninizmie, lecz będącej sterownym narzędziem sprawowania niekontrolowanej władzy i administrowania rozległym terytorialnie mocarstwem. Wileński prawnik-sowietolog uważał, że Stalinowi nie będzie już potrzebna teoria „dyktatury proletariatu”, którą zastąpi teza o „społeczeństwie jednoklasowym”²⁷⁴. Sukiennicki przewidywał również bliską rehabilitację rosyjskiego nacjonalizmu, nie bez odzwierciedlenia na polu spraw zagranicznych, zwłaszcza w obliczu tak poważnego wzrostu napięcia w stosunkach międzynarodowych, jakie obserwowano od chwili kryzysu monachijskiego jesienią 1938 r.

W posiedzeniu 25 lutego brali też udział nieobecni tydzień wcześniej: Karol Decyk, Jurgielewiczowa, Rutner i Stanisław Skowroński. Jurgielewiczowa w swym wystąpieniu analizowała funkcje polityczne spreparowanej historii w tzw. *Krótkim kursie historii WKP(b)*²⁷⁵. Nauczanie dziejów partii bolszewickiej było też przedmiotem kolejnego zebrania — 11 marca. O bilansie dwudziestolecia działalności Kominternu dyskutowano 25 marca, a posiedzenie 27 marca 1939 r. w całości poświęcono obradującemu właśnie przełomowemu zjazdowi partii sowieckiej²⁷⁶.

²⁷⁰ S. Swianiewicz, rec. z artykułu S. Jędrychowskiego, *O zagadnieniu*, „Rocznik”, t. 2, s. 339.

²⁷¹ Notatki te zachowały się częściowo, BLAN, f. 233.

²⁷² Niektórych imion nie udało się ustalić.

²⁷³ BLAN, f. 233 (zeszyt za 1939 r.), ss. 98.

²⁷⁴ Ibid. Tezy bliskie tej interpretacji formułował równolegle, ale niezależnie, rosyjski socjolog Nicholas Timaschew [Timasheff], por. idem, *The Great*, passim. Tam pogląd o zaniku funkcji ideologii komunistycznej na rzecz „pragmatyzmu” dyktatury Stalina.

²⁷⁵ BLAN, passim.

²⁷⁶ Ibid.

W trzecim trymestrze roku akademickiego zbierano się 29 kwietnia, 27 maja oraz 17 czerwca, 1 i 22 lipca 1939 r.²⁷⁷ Debatowano nad polityką kolchozową, rejestrując jej zmiany taktyczne i kontynuowano rozważania nad historiografią w ZSRR. Wiele uwagi skupił — niezrealizowany ostatecznie z powodu wybuchu wojny — plan zorganizowania osobnego wydawnictwa periodycznego poświęconego polityce zagranicznej Związku Sowieckiego²⁷⁸. W dyskusji Olechnowicz przewidywał pogłębianie się współpracy Moskwy z mocarstwami Zachodu. Innego zdania był Karol Decyk, w opinii którego Stalin zawsze dążył do wywołania długofalowego konfliktu na skalę europejską, aby obydwaj antagonistyczne bloki potęg „imperialistycznych” mogły zejść ze sceny po nieodwracalnym wyczerpaniu²⁷⁹. To zaś czyniło realnym leninowski program ekspansji komunizmu — deklarowany otwarcie przez teoretyków komunizmu — pod mylącym sloganem „rozbitcia otoczenia kapitalistycznego”²⁸⁰.

Wykonanie tego programu wymagało jednak czasu. Natomiast taktyka doraźna dyplomacji Mołotowa to osobny problem. W tej pierwszej fazie zmagani zakładano — co w świetle powyższego jawi się jako paradoks — neutralność ZSRR, oczywiście neutralność przejściową, podporządkowaną bez reszty wyczekiwaniu na rozwój wypadków w wojnie Zachodu i Rzeszy. Te założenia implikowały tezę, która może razić dziś jako przeświadczenie utopijne, ale mające oparcie w logice. Brzmiała ona klarownie: Polska może liczyć na neutralne stanowisko Rosji w wypadku ataku Niemiec, lecz tylko wtedy, gdy Wielka Brytania i Francja niezwłocznie wykonają swe militarne zobowiązania, w postaci odciążającego uderzenia na zachodzie, gdy armii polskiej uda się związać gros sił niemieckich. Milcząco akceptowano jako aksjomat hipotezę, iż Stalinowi najpewniej opłacać się będzie oczekiwanie, aby uderzyć w decydującym momencie. Poza tym nikt nie dopuszczał myśli, aby przywódca sowiecki rozważał ryzyko stanu wojny z mocarstwami Zachodu z powodu zaatakowania Polski. Biorąc te przesłanki pod uwagę „należało działać tak, aby cele Francji i Anglii mogły być zrealizowane bez udziału Sowieców”²⁸¹. Fenomenowi „dziwnej wojny” nikt nie brał w rachubę, choć dziś może to dziwić²⁸².

Na posiedzeniu 1 lipca 1939 r. zastanawiano się nad zamiarami mocarstw zachodnich wobec ZSRR. Z całą siłą narzucało się pytanie, czy w obliczu wojennych dążeń Hitlera realny jest modus vivendi Zachodu i Rosji. Na seminarium nie było wątpliwości, że Stalin zmierza do zmiany siłą obowiązującego status quo w terytorialnym porządku Europy²⁸³. Nikt

²⁷⁷ Ibid.

²⁷⁸ Miał to być w założeniu kwartalnik.

²⁷⁹ Zwłaszcza w świetle wystąpienia Stalina z 10 III 1939, por. idem, *Referat sprawozdawczy na XVIII Zjeździe Partii. O działalności KC WKP(b)*, w: idem, *Zagadnienia leninizmu*, Moskwa 1940, s. 557–567.

²⁸⁰ BLAN, *passim*, s. 90.

²⁸¹ Ibid.

²⁸² Ówczesne (w lecie 1939 r.) polskie oceny zamiarów strategicznych ZSRR i poglądy polskiej opinii publicznej na stan i rozwój stosunków niemiecko-sowieckich to sprawa, która nie doczekała się dotychczas wyczerpującego omówienia.

jednak nie dopuszczał hipotezy, aby środkiem do urzeczywistnienia tej zmiany mógł stać się przejściowy co prawda, ale katastrofalny dla Polski sojusz Niemiec i komunistycznej Rosji. Trzy miesiące wcześniej, w konkluzji debaty 17 maja 1939 r., uznano, że „Sowiety będą współpracować z państwami pokojowymi”²⁸⁴. Cele Moskwy i mocarstw zachodnich bowiem „dają się uzgodnić”. W interesie Rosji — zakładano — leży przestrzeganie neutralności do czasu eskalacji konfliktu zbrojnego mocarstw demokratycznych i III Rzeszy, aby móc zbrojnie wystąpić w odpowiedniej chwili jako *tertius gaudens*.

Dyskusję o toczących się właśnie brytyjsko–francusko–sowieckich rokovaniach w Moskwie, od których wyniku zależały losy zagrożonego pokoju w Europie, kontynuowano 22 lipca 1939 r. Próbowano przewidywać ich wynik. Swoją opinię — dość klarownie — wyraził też kierownik seminarium W. Sukiennicki. Słowom tym warto przyrzeć się uważnie. „Sowiety — mówi — deklarują [...] swą pokojowość, ale i mówią, że komunizm byłby możliwy dopiero po zburzeniu otoczenia kapitalistycznego. Przeciwwstawienie się niebezpieczeństwu ze strony państw agresywnych, tj. cele negatywne (mocarstw negocjujących) wydają się być wspólne: Francji i Anglii z jednej strony i Sowiec, ze strony drugiej, ale cele polityczne są wyraźnie różne. Anglia i Francja nie chcą zmian. Interesy więc przejściowe skłaniają do zawarcia paktu, ale interesy istotne odpychają. Do paktu więc nie dojdzie z powodu zbyt dalekich różnic między interesami istotnymi pertraktujących stron. Sowiety można byłoby oceniać jako takie, co wojny chcą widząc w niej możliwość opanowania Europy przez zmianę wojny imperialistycznej w wojnę domową”²⁸⁵. Trafność tych przewidywań jest niepodważalna. Nie mierzmy jednak wartości dorobku polskich sowietologów tylko sprawdzonymi przepowiedniami. Zadaniem nauki jest przecież opis realiów (mniej lub bardziej zobiektywizowany) — nie zaś sądy o przyszłości, a zwłaszcza snucie i weryfikacja przewidywań.

Po klęsce we wrześniu 1939 r. Instytut podzielił los Uniwersytetu. Mocą układu między ZSRR a Republiką Litewską z 10 października 1939 r. Wileńszczyzna weszła w skład Litwy²⁸⁶. USB otrzymał kuratora w osobie prof. Leonasa Konciususa, który nadzorował wykonanie likwidacji uczelni, co nastąpiło 15 grudnia 1939 r. Nadzieje grupy intelektualistów i po części również S. Ehreunkreutz na przedłużenie egzystencji uczelni za cenę ustępstw w zakresie jej autonomii poniosły fiasko²⁸⁷. Jest zastanawiające, iż Ehrenkreutz, Sukiennicki, Swianiewicz — wszyscy aresztowani przez sowieckie organa bezpieczeństwa — nie byli sądzeni za pracę w „placówce szpiegowskiej”, by użyć sformułowań J. Putramenta. Swianiewicz swoje wyłączenie (w ostatniej chwili) z transportu oficerów WP do Katynia

²⁸³ BLAN, *passim*, s. 87–88. M. Olechnowicz był zdania, że „Sowiety będą współpracować z państwami pokojowymi”.

²⁸⁴ *Ibid.*

²⁸⁵ *Ibid.*

²⁸⁶ P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1982, s. 218–236.

²⁸⁷ Na ten temat esej P. Łossowskiego, *Odrodzenie i likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego*, „Arcana” nr 1, 1995, s. 112–117; *idem*, *Likwidacja Uniwersytetu*, s. 71–78.

w kwietniu 1940 r. zawdzięczał najprawdopodobniej swoim kompetencjom eksperta od gospodarki niemieckiej, co przypuszczalnie interesowało władze ZSRR. W listopadzie 1940 r. natomiast aresztowano i wytoczono proces W. Wielhorskiemu za „zorganizowanie i kierowanie placówką szpiegowską na szkodę ZSRR”. Skazany na wieloletnie więzienie był dyrektor Instytutu przebywał w obozach i więzieniach sowieckich do sierpnia 1941 r. Skorzystał z tzw. amnestii, na którą rząd ZSRR przystał niechętnie na mocy układu Sikorski-Majski. Związek Sowiecki opuścił z oddziałami gen. W. Andersa.

Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie był największą, lecz nie jedyną działającą w Polsce lat trzydziestych placówką zorientowaną na „studia wschodnie”. W 1931 r. w Warszawie powstał ośrodek o nazwie Instytut Naukowego Badania Komunizmu (INBK). Twórcą i prezesem Instytutu był ks. Antoni Kwiatkowski²⁸⁸. Wiadomo, że ośrodek ten otrzymywał stałą dotację z budżetu ministerstwa spraw zagranicznych. Nie sposób przesądzić, czy również Oddział II udzielał tej placówce jakiegoś dodatkowego wsparcia. Osiągnięcia grupy skupionej wokół ks. Kwiatkowskiego nie były imponujące. Działalność Instytutu sprowadzała się do wydawania dwóch biuletynów: „Walka z bolszewizmem” i „Prawda o komunizmie”. Skupiano się przede wszystkim na problemie „bolszewizm a religia”. Wiele pisano o kolektywizacji. Nie opublikowano bardziej pogłębionych studiów analitycznych. Starano się oddziaływać na opinię publiczną, ostrzegać przed komunizmem.

Uznane osiągnięcia miała grupa skupiona wokół Stanisława Glassa, który redagował wartościowe czasopismo sowietologiczne „Rosja Sowiecka”²⁸⁹. Periodyk ten wychodził w latach 1931–1937 w Warszawie na prawach rękopisu. W ciągu roku ukazywało się osiem zeszytów. Dwumiesięcznik był programowo sprofilowany na problematykę gospodarki ZSRR. Każdy numer miał charakter monograficzny i był poświęcony wybranemu zagadnieniu (np. rolnictwo i kolektywizacja, handel zagraniczny ZSRR, przemysł ciężki i zbrojeniowy). Priorytetowo traktowano analizę wyników stalinowskiej polityki planowania. Duże znaczenie odgrywała eseistyka oraz systematycznie prowadzony dział recenzji. Periodyk ów stał się być może najpoważniejszym w Polsce międzywojennej pismem sowietologicznym. Do końca 1936 r. ukazało się 88 zeszytów. R. Szawłowski uważa, że grupa S. Glassa działała niezależnie od struktur rządowych w przeciwieństwie do placówki kierowanej przez ks. A. Kwiatkowskiego²⁹⁰.

²⁸⁸ Autor ten opublikował dość liczne artykuły i broszury jako Antoni Starodworski. Por. np. *Sowiecka reforma rolna. Przyczynek do zagadnień socjologicznych*, Warszawa 1925; *Oświata i życie rodzinne w Sowietach*, Warszawa 1927; *Nagroda rewolucyjna!...*, Warszawa 1927; *Losy obywateli-robotników w Bolszewii*, Warszawa 1927, oraz dwie książki: *Dzieje cerkwi prawosławnej w Z.S.R.*, Warszawa 1934, oraz *Istota i cechy bolszewizmu współczesnego w Rosji Sowieckiej*, t. 1–2, Warszawa 1927.

²⁸⁹ Pełny tytuł czasopisma: „Rosja Sowiecka. Gospodarczy Biuletyn Informacyjny. Czasopismo poświęcone zagadnieniom ewolucji społecznej i gospodarczej ZSSR”.

²⁹⁰ R. Szawłowski, op. cit., s. 33, przyp. 88 a.

Owoce myśli „prometejskiej” był powstały w Warszawie w 1932 r. Instytut Europy Wschodniej, kierowany przez majora Edmunda Charaszewicza. Organem „ruchu prometejskiego” stał się na początku lat trzydziestych kwartalnik „Wschód/Orient” (1930–1936), którego roli koncepcyjnej nie można przecenić, chociaż nie było to czasopismo sowietologiczne z założenia²⁹¹. Na karcie tytułowej wydawnictwa widniał podtytuł „Organ młodzieży polskiej poświęcony sprawie przyjacielskiego zbliżenia i zapoznania się z narodami Bliskiego i Dalekiego Wschodu”. Redaktorem periodyku był od początku Jerzy Giedroyc, równocześnie redaktor „Myśli Mocarstwowej”, „Buntu Młodych” i „Polityki”. Ukazało się do chwili wybuchu wojny dziewięć roczników. Przez pierwsze dwa lata był to półrocznik, następnie kwartalnik. Periodyk miał formę przeznaczoną również dla czytelnika obcego (ważniejsze teksty ukazywały się także po francusku i angielsku). Dominujące znaczenie przyznawano jednak sprawom ukraińskim i białoruskim. Sporo miejsca zajmowało spojrzenie na zagadnienia kaukaskie i sytuację w Azji Środkowej. W sumie publikowano głównie o sprawach narodowościowych ZSRR. „Ruch prometejski” (nazwa wymyślona prawdopodobnie przez płk Tadeusza Schaetzla) wzmacniał zainteresowanie realiami narodowościowymi ZSRR, ale nie zastępował placówki wileńskiej w jej roli analitycznej. Spełniał swą rolę o tyle, że utrwałał przekonanie, iż Polska sąsiaduje na wschodzie nie z Rosją, ale z wielonarodowym imperium, które bynajmniej nie jest monolitem.

Program grupy „Przeglądu Wschodniego”²⁹², kierowanej przez Włodzimierza Wakara (1885–1934), także nie może być tu szerzej opisany, chociaż wpisuje się w ramy ówczesnego polskiego „spojrzenia na Rosję”. Wakar to jedyny może w latach trzydziestych polski intelektualista, który oczekiwał stabilizacji i korzystnego rozwoju dobrych stosunków polsko-sowieckich — unormowanych umową z 1932 r. Wokół takiej diagnozy pragnął reorientacji polskiej myśli politycznej²⁹³. Dwumiesięcznik „Przegląd Wschodni” miał w założeniu służyć popularyzacji wiedzy o ZSRR, a tym samym — jeśli nie wprost wzajemnemu zbliżeniu społeczeństw — przynajmniej zmniejszeniu temperatury nagromadzonej wrogości, w co Wakar wierzył niezmiennie do chwili przedwczesnej śmierci w czerwcu 1934 r.²⁹⁴ Periodyk wychodził tylko przez cztery lata (1932–1935), łącznie ukazało się 15 zeszytów. Środowisko to wytrwale dążyło do zbliżenia polsko-sowieckiego. Do tego programu usiłowano przekonać polskie społeczeństwo. W. Wakar wierzył, że „granica polsko-sowiecka [...] dzieląca dwa przeciwstawne ustroje społeczne jest dziś jedną z najbardziej pokojowych granic na świecie”, a zwycięstwo rewolucji bolszewickiej „stworzyło sytuację międzynarodową,

²⁹¹ W sprawie ewolucji koncepcji prometejskich opieramy się na materiałach w zbiorach AAN, MSZ, sygn. t. 6690 A.

²⁹² Pełna nazwa: „Przegląd Wschodni. Miesięcznik poświęcony badaniu rzeczywistości oraz stosunków wzajemnych Polski i ZSRR”. Numer pierwszy pisma wyszedł w październiku 1932 r., kilka miesięcy po zawarciu polsko-sowieckiego traktatu (25 VII 1932). W. Wakar zwykle publikował swe najważniejsze teksty polityczne pod pseudonimem „Consulibus”.

²⁹³ Por. zwłaszcza artykuł wstępny (niepodpisany) pt. *Na przełomie stosunków polsko-sowieckich*, „Przegląd Wschodni” t. 3, 1934, 1, s. 3–9.

²⁹⁴ Nekrolog Śp. Włodzimierz Wakar, „Przegląd Wschodni” t. 3, 1934, 1, s. 1–2.

w której owocne się stały wysiłki Polski do wyrąbania sobie wrót do prawdziwej wolności i potęgi państwowej”²⁹⁵. Ta zadziwiająca wizja utrwalania i stabilizacji stosunków z ZSRR, której służyć miał „Przegląd Wschodni”, nie okazała się realna. W Moskwie oskarżano Polskę o współdziałanie z Niemcami przeciwko programowi „bezpieczeństwa zbiorowego”. W 1935 r. VII Kongres Kominternu proklamował program „frontów ludowych”. „Polityka równowagi” ministra Becka była ostro atakowana na Kremlu. W tych warunkach program grupy Wakara szybko uległ dezaktualizacji.

Jak wspomniano, niemieckie „badania wschodnie” zorganizowane były w oparciu o niepomiernie bardziej rozwiniętą infrastrukturę. Instytut dysponował zaledwie ułamkiem tych środków finansowych, które wydatkowano na rozwój „Ostforschung”. To w Polsce wszakże powstało środowisko intelektualne i pewien krąg myśli, któremu przysługuje miano „szkoły sowietologicznej”. W Niemczech i w Europie Zachodniej nie ukształtowała się w tamtych latach tak rozumiana formacja intelektualna²⁹⁶. Ten fenomen ma swoją wymowę, którą godzi się podkreślić, oceniając koncepcje polskich sowietologów na tle porównawczym i z perspektywy czasu.

W przededniu agresji Związku Sowieckiego 17 września 1939 r. działalnością polskich uczonych zainteresował się wywiad japoński. Japończykom zależało na przetrwaniu Instytutu²⁹⁷. Wartość dorobku intelektualnego sowietologów z Wilna docenili więc cudzoziemcy²⁹⁸. S. Ehrenkreatz otrzymał propozycję ewakuacji zbiorów archiwum i biblioteki przez sztokholmskie poselstwo Japonii, aby w stolicy neutralnej Szwecji kontynuować pracę²⁹⁹. Po konsultacji z byłym premierem Aleksandrem Prystorem, uważanym w kręgach Instytutu za poważny autorytet, rektor USB pomysł ten odrzucił³⁰⁰. A. Prystor (zamordowany rok później w więzieniu NKWD w Orle) miał wówczas wyrazić opinię, iż wojna — nawet przy najgorszym scenariuszu wydarzeń — i tak dobiegnie końca, Polska oczywiście zachowa Wilno, a Instytut niezwłocznie wznowi działalność; nie należy zatem pozbywać się cennej biblioteki „sovietików”. Dało to sowieckim organom bezpieczeństwa możliwość przejęcia zbiorów Instytutu, gdy 18 września 1939 r. Armia Czerwona wkroczyła do Wilna³⁰¹. Zanim traktat litewsko-sowiecki z 10

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ „Zasada, że warto znać to, o czym się mówi, jest raczej zdrowa — píše zasadnie C. Miłosz — jeżeli ktoś chce dowodu, że nacje zachodnie nie interesują się Europą Wschodnią, znajdzie dowód w fakcie, że Polska miała taki Instytut, a Ameryka, ani Anglia nie zdobyły się na nic w podobnej skali”, por. idem, *Zaczynając*, s. 185.

²⁹⁷ W tej sprawie list A. Prystora do młn. W. Jędrzejewicza z 9 XII 1939 (w posiadaniu Z. Landaua), na który powołuje się J. Piotrowski, idem, *Aleksander Prystor. Zarys biografii politycznej*, Wrocław 1994, s. 146.

²⁹⁸ W przelomowym roku 1939 i ostatnim w dziesięciolecie dziejach Instytutu biblioteka liczyła ponad 13 tys. woluminów, w tym ok. 200 pozycji z zakresu systematycznie pręnumerowanego czasopiśmiennictwa sowieckiego.

²⁹⁹ Relacja S. Swianiewicza *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*, s. 48–69; por. również J. Piotrowski, op. cit., s. 146.

³⁰⁰ H. i R. Szawłowski, op. cit., s. 13.

³⁰¹ S. Swianiewicz, *W cieniu Katyńa*, s. 234–235.

października 1939 r. weszła w życie, miała miejsce zorganizowana grabież archiwów wileńskich³⁰². Rabunek objął nie tylko zbiory Archiwum Państwowego, lecz także Bibliotekę Wróblewskich i Bibliotekę USB. Litewski historyk oblicza, że z Wilna we wrześniu 1939 r. wywieziono 18 wagonów dobytku archiwalnego³⁰³. W lecie 1940 r., okupując Litwę, władze sowieckie postępowaly podobnie³⁰⁴.

Jesienią 1939 r. wydawało się, że przedsięwzięcie intelektualne, jakim był Instytut Europy Wschodniej, po dziesięciu latach rozwoju zostało tylko przerwane³⁰⁵. Data 15 grudnia 1939 r. wyznaczyła jednak koniec „polskiej szkoły sowietologicznej” związanej nierozdzielnie z Wilnem.

The Eastern European Scientific–Research Institute in Vilno (1930–1939) and its Contribution to Soviet Studies in Poland

The beginnings of Soviet studies in Poland (1918–1939) constitute a problem which up to now has not been the object of detailed investigation. The accomplishments of Polish Sovietologists during the inter-war period, albeit significant and representing assorted themes, remain for all practical reasons unknown. A particular role in the development of Soviet studies was played by the creators and staff of the Eastern European Scientific–Research Institute in Vilno. The origin and growth of this institution as well as a survey of the research stands of its employees comprise the topic of the discussed article.

The Institute was established at the Stefan Batory University in 1930 and survived until 1939, when, due to the Soviet invasion of 17 September 1939, an ensuing Soviet–Lithuanian agreement incorporated the region of Vilno into the Republic of Lithuania, whose authorities closed the Polish university in December 1939. The Institute reflected the conceptions of its author, Stefan Ehrenkretz, historian of the political system and rector of the Stefan Batory University, who anticipated that the centre would become not only a research institution, but also a specific forum of individual influence upon the eastern policy of reascent Poland. In practice, the work pursued by the Institute was dominated by studies on the systemic doctrine, legislation and economy of the Soviet Union.

Particular attention is due to works by Wiktor Sukiennicki (1904–1983), lawyer and author of a synthesis entitled *Ewolucja systemu ZSRR (1917–1936)* (*The Evolution of the Soviet System (1917–1936)*), Stanisław Swianiewicz (1899–1997), an economist who examined the economic views of Vladimir Lenin against an expansive background of the Russian traditions of collectivism, and the author

³⁰² O tym S. Jęgelevičius, *Rok 1939 — rabunek archiwów wileńskich*, „Przegląd Wschodni” t. 4, 1977, 2/14, s. 381–194.

³⁰³ Ibid., s. 384–385. Według innych danych 14 wagonów.

³⁰⁴ W. Sukiennicki sugeruje, iż pewną rolę w rabunku zbiorów Biblioteki Wróblewskich odgrywać miał — na zlecenie partii lub „Komsomołu” — Henryk Dembiński. Opinią S. Jęgelevičiusa jest przeciwna. Autor ten przypisuje mu bliżej nie określone zabiegi na rzecz ochrony archiwów wileńskich we wrześniu 1939 r. Trudno rozstrzygnąć tę sprawę. W. Sukiennicki, *Legenda*, s. 92.

³⁰⁵ Bardzo ważny dla rekonstrukcji nastrojów środowiska naukowego USB z tych miesięcy jest „Dziennik” ks. Bronisława Żongolowicza, profesora prawa kanonicznego USB, wieloletniego podsekretarza stanu ministerstwie WRIO. Dokument (ok. 600 s.) w zbiorach BLAN, f. 98, j. 1384 (w tym zapisy za 1939 r.). Fragmenty były publikowane, ale bez notatek za okres końca 1939 r., por. „Dziennik” ks. Bronisława Żongolowicza. *Materiały Walentyny Horoszkiewiczówny i Bronisława Żongolowicza w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie*, oprac. D. Zamojska, „Przegląd Wschodni” 1997, 2/14, s. 395–426; ponadto wspomnienia Konrada Górskiego *Divide et impera*, oprac. E. Feliksiak, wstęp P. Łossowski, Białystok 1995.

Lenin jako ekonomista (Lenin as an Economist), and Bogumił Jasinowski (1885–1969), historian of ideas and the author of, i.a. *Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja na tle rozbioru pierwiastków cywilizacyjnych Wschodu i Zachodu (Eastern Christianity and Russia Against the Background of an Analysis of Civilizational Elements of the East and the West)*. The Institute also conducted research which exceeded the domain of Soviet studies. Mention is due predominantly to works on the national problems of the Baltic states, carried out by W. Wielhorski, Seweryn Wysłouch's studies on Soviet Belorussia, and publications by Witold Staniewicz about Stalinist collectivisation. The conceptions launched by those researchers were integrated by a conviction that each phenomenon should be examined and understood, and not condemned upon the basis of moral criteria.

The first director of the centre was Janusz Jędrzejewicz, in 1933 succeeded by Władysław Wielhorski. In the Board, which coordinated the programme of the work performed by the Institute, a dominating rank was enjoyed by S. Ehrenkreutz. The Institute worked according to a seminar method, and the graduates included students of both S. Swianiewicz and W. Sukiennicki. At the same time, the centre was adjoined by a School for Political Sciences, which trained future workers of the administration and the diplomacy. The Institute produced a large number of publications, and together with the Society for Research on Eastern Europe and the Near East, established two years earlier, issued a total of 18 books and two copious volumes of "Rocznik".

The Vilno-based Institute had at its disposal a mere fraction of the financial means spent in Germany for the development of the "Ostforschung". Poland witnessed the emergence of an intellectual milieu and a certain group of thinkers who deserve to be described as members of a "school of Soviet studies" at a time when neither Germany nor the rest of Western Europe yielded a similar intellectual formation. The significance of this phenomenon should be emphasised while assessing the conceptions expanded by Polish Sovietologists against a comparative background and from the perspective of time.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska